ред тоя принцип, при сумирането на психически ефекти, полученият резултат не е равен на простия сбор на тия ефекти, а на тоя сбор, плюс нещо още. Следователно, комбинирайки сетивните впечатления, ние получаваме в резултат ефект по-силен, отколкото ако бихме дали същите впечатления поотделно. Така комбинирането се явява като средство, което умножава силата ни срещу противника.

XIII. РЕПРОДУКТИВНИ ФАКТОРИ, КОИТО ВЛИЯЯТ ВЪРХУ ПСИХИКАТА НА БОЕЦА

Наред със сетивните впечатления, от значение за самочувството на бойците са и т.н. репродуктивни фактори. Това са представи и мисли, които завладяват съзнанието на бойците във връзка с различни условия и прояви на фронта и които влияят върху тяхната психика.

Не бива да се мисли, че сетивните впечатления и репродуктивните фактори, като извори на страх, са независими едни от други. Напротив, със сетивните впечатления винаги се свързват представи и мисли, с които съзнанието се стреми да мине отвъд онова, което непосредно му е дадено и обратно, репродуктивните фактори стават дейни за съзнанието най-често във връзка със сетивни впечатления.

Тревожната обстановка става тревожна и буди страх чрез въображението, което тя туря в действие, сиреч чрез участието на представи и мисли, които се свързват с нея. Според Рибо[14] отсъствието на страх у някои хора се дължи на липсата на въображение. Така ще си обясним, дето в мирно време изпитваме страх или уплаха от самотност, а във военно време - от всичко, което ни напомня за опасността.

---

14. Теодюл А. Рибо (1839-1916) - френски философ и психолог, основоположник на френската научна психология. Рибо отстоява принципа за социалната обусловеност на психиката. Поставя началото на световноизвестната френска психопатологична школа с представители: А.Бине, Ш.Фере, П.Жане. Открива психологически закон, наречен на неговото име, гласящ: по-старите и по-утвърдените паметови следи (следи от минали възприятия) се запазват относително по-трайно, а по-новите (в зависимост от времето на тяхното образуване) се заличават по-рано, т.е. "новото умира преди старото". Синоним: регресионен закон.

На влиянието на репродуктивните фактори се дължи фактът, наблюдаван най-често на фронта, че страхът е по-голям преди да почне боят или преди да настъпи решителният момент - и че, напротив, когато тоя момент дойде, става едно успокоение, отпрягане, тогава се разбира, че нямало защо толкова много да се боим. Очевидно, страхът ни преди това се е дължал на представи и картини, които въображението ни е рисувало в мрачни бои, както и на мисли за наранявane, смърт и пр. От такъв характер е тревожното състояние на охраняващите части, на ариергардните войски при отстъпателно движение и пр. Много често напрежението у тях е мотивирано от репродуктивни, не от действителни причини. И ако след като всичко мине, хората от такава част си дадат сметка за действителните опасности и за истинските условия за напрежение и страх - те виждат пълното несъответствие между тия условия и преживяните безпокойства преди тях.

На това се дължи между другото и фактът, - наблюдаван много пъти през войната - че онова, което става на фронта, се разправя в тила като много по-страшно, отколкото е било в действителност, както и обратно - на фронта, онова, което става в тила, бива силно преувеличено.

Поменатото влияние на репродуктивните фактори върху самочувството на боеца се наблюдава на всяка стъпка. Настроението на отпускаря се мени под влияние на фантазни образи и мисли различно наспоред това - дали пътува от фронта за дома си или обратно - от дома си за фронта. Така се мени и настроението на една войскова част, когато я прехвърлят от спокоен участък на фронта - на друг участък, гдето се водят продължителни и упорити боеве. През есента на 1916 година нашата бригада, която до тогава охраняваше беломорския бряг и само слушаше за боевете в Сърбия и Македония, биде прехвърлена на Битолския фронт, за да подкрепи нашите части при завоя на Черна. Интересно беше да се наблюдава как се пречупи дълбоко настроението на войниците, когато узнаха за това прехвърляне и особено когато дойде бригадата да ни смени. Досегът на нашите войници с тая бригада и разказите за боевете по ония места, където отивахме, повлияха много зле върху самочувството на войниците ни. Това самочувство

продължаваше по целия ни път и се сгъстяваше колкото повече приближавахме боя, в който трябваше да вземем участие.

Същата промяна в настроението на войниците се наблюдава и при подготовката на предстояща бойна операция. Особено ясно е тогава влиянието на репродуктивните фактори. При позиционната война бойците долавят предстоящата атака от нашата страна по реда и характера на разпорежданията и по размерите на подготвителните работи, като: изработване в предните окопи изходи за щурмуване; натрупване на големи количества муниции; съсредоточаване на артилерия; привличане на нови войскови части; сменяване частите от предните линии и пр. Тая подготовка продължава понякога със седмици. През това време чувството на тревога и напрежение се развива под влияние на мисли и образи, рисувани от въображението във връзка с горните наблюдения. Всяко разпореждане се разисква, всяка промяна се тълкува, всеки слух се коментира и колкото по-конкретни стават приготовленията и по-назрели действията, толкова чувството става по-живо и по-стегнато. Интересно е да се изследва развитието и степента на депресията, в която изпадат бойците в такива случаи.

От тук се вижда какво голямо значение има съобразителността на големите началници в подобни случаи за ефекта от техните заповеди. Вижда се и целесъобразността в разпорежданията на тия началници, които имат ясно съзнание за това - кога, как и до кои командни инстанции трябва да стигнат техните заповеди, за да не стават те преди време достояние на бойците. Запазването на тайната до момента на действието има смисъл не само с оглед на противника; то има и чисто психологическо значение за собствените войски - да им се спести тревогата, която би изхабила нервите им. На психичното въздействие на подготовката за една операция се дължи в голяма степен това, дето понякога става необходимо непосредствено преди операцията да се сменя войсковата част от съответния участък на фронта.

От репродуктивните фактори най-силно влияе върху психиката на воеца мисълта за нараняване или смърт. Тая мисъл занимава бойците не толкова в

боя, когато те изобщо не са в състояние да мислят за друго, колкото преди или в очакване на боя. Анкети, устройвани от германците през Световната война, установяват, че за бойците е по-обезпокоителна мисълта за нараняване, отколкото мисълта за смърт. Тоя на пръв поглед странен факт се обяснява може би с това, че мисълта за нараняване е по-конкретна и по-жива, докато мисълта за смърт е по-абстрактна и сякаш без съдържание. Ние не сме умирали и затова не можем да се вживеем в състоянието на небитие, това състояние е извън нашия опит; докато всеки от нас е бивал повече или по-малко нараняван и по-лесно може да се постави в такова положение. Освен това, мисълта за нараняване се свързва лично с нас, а мисълта за смърт се превръща по-скоро в мисъл за близките: как биха посрещнали те такава вест. "Аз си мислех каква мъка ще бъде за родителите ми, ако падна убит. Тая мъка ме тревожеше повече, отколкото моята смърт"[68]. На това може би се дължи предпочитанието, често чувано от устата на бойците: "Да знам, че ще бъда осакатен - предпочитам да бъда убит". Едно обяснение на споменатия факт трябва да се търси отчасти и в обстоятелството, че смъртта на бойното поле е лека и не тъй страшна. Убитият на фронта буди по-малко страх, отколкото умрелият в мирно време. В мирно време смъртта е страшна със своята продължителност и тайнственост, на фронта тая тайнственост отпада. Тук понякога смъртта се чувства дори много близка, тя се предусеща и дори се желае. За боеца е сякаш по-лесно да умре, отколкото да издържи ужаса на барабанния огън, например. Ужасът примирява със смъртта и ни кара да я желаем като освобождение. "Инстинктивен страх и ужас се чете в очите на всички. Скоро земята ще се разтвори и ще ни погълне...И колко хубаво би било да бъдеше така, защото страшното е не да умреш, а да издържиш тази мъчителна душевна депресия и това страхотно напрежение до края на боя, който край не се вижда"[116].

Тежкото нараняване никога не се желае като такова освобождение. Мисълта за нараняване се свързва с ясни представи за кръвоизлияния, болки, обезобразяване или осакатяване и прави страха жив. Особено живи са мислите и представите на бойци, които са видели мъките и страданията на ранените по бой-

ните полета. " И най-разгорещената фантазия не може да си представи страданията на ранените, много от които вече дванадесет часа бяха останали на местата, гдето бяха паднали, без да им се даде първа помощ. На стотици е текла кръвта до смърт, стотици са умирали от жажда и от болки. Представете си мислите на такъв човек, ако е в съзнание, страшната му самотност и невъзможността му да се помръдне. Той е осакатен, кръвта му тече, раздиран от болки, изгарян от жажда в едно пусто поле от мъртви тела, с втренчени в простора угаснали очи..."[37].

Други случаи, в които страхът и тревожното напрежение у бойците се внушават не от сетивни впечатления, а по репродуктивен път, са ония, в които събудените мисли и представи се отнасят до противника, до въоръжението, екипировката и продоволствието му, държавата му и политическия й режим, до стопанските възможности на народа му и неговите военни качества. Всъщност, това многостранно осветление на противника, от което се интересуват бойците, не почива върху положителни данни, каквито данни има за него главното командване. То почива по-скоро върху случайни сведения или непосредствени чужди или собствени впечатления. Важното, обаче, е, че това осветление, макар и повърхностно и в много отношения наивно - влияе върху самочувството на боеца в положително или отрицателно отношение. Нека се спрем накъсо върху това влияние:

1. Преценка на оръжието. Тук ще отнесем най-първо общото сравнение, което правят бойците между неприятелското и нашето оръжие. Боецът и оръжието му са неразделни. Вярата в собственото оръжие повишава самочувството на боеца и обратно - превъзходството на неприятелското оръжие го понижава. По тази причина няма по-нищо по естествено от любопитството на бойците по отношение на неприятелското въоръжение: какви са пушките на противника и неговите патрони; с колко и какви картечници са въоръжени дружините му; колко и каква е артилерията му, въздушните войски, бойните му коли и пр. Спомням си с какво любопитство разглеждаха нашите войници пушките, патроните и особено ножа на първите заловени турски пленници. Сравнението между нашето и неприятелското въоръжение може да бъде извор на най-различни мисли и свързани с

тях чувства, които са или чувства на превъзходство - ако сравнението е в наша полза - или чувства на опасение - ако това сравнение е в полза на противника. През Световната война още в 1916 година в руската армия имаше части, в които множество войници отиваха на фронта без пушки. "В моята рота имаше без пушки 12 войника, които изпълняваха службата на санитари. Те чакаха да убият някого от строя, за да вземат оръжието му"[86]. Може да си представи човек самочувството на тия войници и морала на войсковата им част, от една страна, и самочувството на противника - от друга, който по заловените пленници установява това състояние на въоръжението у своя неприятел!

На второ място, в преценката на оръжието се касае за внушенията, които различните родове оръжие упражняват върху бойците. Така например, пехотата се бои най-вече от артилерията и после от картечниците. "На 10 октомври пред позицията прекараха един турски офицер, поручик, ранен в крака. Първо той ми каза, че нашата артилерия произвеждала върху техните войници ужасно впечатление"[2]. Днес към тоя страх от артилерията трябва да прибавим и страха от бойната кола и въздушните сили. Впечатлението у германските войници на западния фронт през Световната война, когато за пръв път са излезли срещу тях неприятелски бойни коли - е било поразяващо. Моралният ефект от това ново оръжие е бил сякаш по-силен от материалния.

Артилерията се бои от неприятелската артилерия, понеже е обикновено извън пехотния огън на противника. Но в случаи - както беше на западния фронт през Световната война - когато тя, придружавайки атакуващите пехотни части, попадне в огъня на неприятелската пехота, тоя огън става за нея убийствен. Минната дейност, гдето е по-усилена в някои участъци, които поради характера на местността особено й благоприятстват, поражда чувство на несигурност, твърде трудно за преодоляване. Задушливите газове, срещу които германските маски се оказаха доста сигурно средство през Световната война, причиняваха само в редки случаи страх. Условията за действие с тия газове са доста трудни и най-често такива, че изненадите могат да бъдат избегнати, но когато се удаде

един успех с тях, те стават много страшно оръжие - особено за части снабдени с маски. Огнехвъргачките са бивали през Световната война много често и твърде леко причина на паника. Най-успешно са си служили с тях, когато са искали изненадно, без жертви и със сигурност да очистят известен участък от неприятелски окопи. Опитът от днешната война ще ни покаже тепърва силата на това оръжие срещу бункерите в укрепените зони. За психичния ефект от бойните коли и въздушни сили, които се обособиха в отделни родове оръжие и добиха първостепенно значение в боя - ще съдим по-късно по опита от днешната война.

2. Преценка на стъкмяването и продоволствието. Тая преценка влияе по-отблизо върху самочувствието на боеца, понеже засяга по-непосредствени негови нужди. Обикновеният боец има възможност да се сравнява в това отношение с противника по убитите и ранените, или когато бъдат заловени пленници и се види как са те стъкмени и какво имат в раниците си. През Балканската война ние се сравнявахме по тоя начин с турците и това сравнение не беше в наша полза. То биваше много подробно и в него се проявяваше практическия смисъл на нашия войник. Стъкмяването на турските войници беше ново и солидно. Жълтозеленият цвят на дрехите им ги прикриваше отлично и почти ги сливаше с общия тон на есенната растителност. Платнищата им бяха по-големи от нашите и хубаво се пригаждаха за наметка при дъжд и сняг. Особено впечатление правеха на нашите войници турските матерки (б.р. - манерки). Те бяха от алуминий, солидни, облечени в шаячни калъфи, с чашки за запушалки, с куки за закачване в поясока. Тия матерки бяха влезли в очите на нашите войници. Често съм имал впечатлението, че един от стимулите на нашите бойци в патрулни схватки или дори в бой е бил - да се снабдят с тия матерки. И наистина, през пролетта рядко имаше войник без турска матерка. Нашите - тенекени - скоро ръждясваха, пробиваха се и войниците ги захвърляха[2].

През Световната война сравнението ставаше с народи по-богати и по-културни от нас. В едно сражение през май 1917 г. в завоя на Черна бяха заловени в плен известен брой французи. Те бяха облечени в здраво, почти ново

облекло, обути бяха в също той здрави обуща и всички имаха, привързани на раниците си, по чифт още необувани обуща. На обяд те отказаха нашата храна и съвсем спокойно, извадиха от раниците си, като нещо самопонятно, хубав бял хляб, който ние бяхме забравили, кутии с консерви и големи пакети шоколад. След като свършиха с обеда си, те си наляха от матерките по една чаша вино. Разбира се, всичко това правеше силно впечатление на нашия войник, който по това време беше вече доста износено облечен и оскъдно хранен. И все пак и покъсно, когато условията станаха още по-тежки, войнишката съвест на нашия войник остана несмутена. Скромността му и националното му чувство запазиха тая съвест, въпреки нашите слаби възможности в сравнение с възможностите на противника.

3. Преценка на личния състав. За самочувствието на боеца е от голямо значение преценката, която прави той за противника - дали го поставя по-високо от себе си или не. Тази преценка е всестранна. Тя засяга земята на противника, нейните размери и богатства; количеството и състава на населението му; характера на неговия труд; държавата и политическия режим; социалната структура на народа, неговата стопанска зависимост, прехраната и здравословното му състояние. В духовно отношение боецът се интересува от просветата и културното ниво на противника; дълбочината на традицията в народния бит и във войската, материалистическото или идеалистическо настроение на народа, твърдостта на вярата и на духа му, степента на работливостта и издръжливостта му. С оглед на войната боецът иска да знае - какво е качеството на неприятелската войска и каква е нейната подготовка и дисциплина. Той иска да разбере защо противникът се бие, каква цел преследва, тая цел популярна ли е или носена само от тесен кръг хора, които са заграбили властта и са без опора в народа. Увлечен ли е народа във войната с патриотичното си чувство и националната си стихия или тя му е натрапена и той я води без вяра в необходимостта й.

Във войните, които водихме и в които се бихме с най-различни народи: французи, англичани, руси, италианци, турци, сърби, гърци, румъни и пр., мо-

жеха да се правят интересни наблюдения над нашия войник в това отношение. Неговото самочувство се менеше в зависимост от това - какъв биваше противникът насреща му и той беше наредил неприятелите си в един ред наспоред бойните им качества, които сам беше проверил. Разбира се, чувството за собствено превъзходство влияе винаги благотворно върху психиката на боеца и обратно.

На тая преценка на личния състав, която от само себе си се налага на боеца, се дължат и специалните напомняния от страна на големите началници за характера и особеностите на противника. Тия напомняния са особено необходими, когато в неприятелските линии стане смяна на части от една народност с части от друга народност. Тогава бойците трябва да се нагодят бързо към новото положение, съобразявайки се с характера и особеностите на новия неприятел.

Особено пакостно е, когато един народ още от мирно време заживее с внушението за превъзходство на своя противник. Такъв беше случаят с Русия спроти Германия през Световната война. Не по-малко опасен е и обратният случай, когато противник съвсем неоправдано се подценява. Такова беше по-рано отношението на Германия към балканските народи: "Световната война показа ясно, колко малко се е знаело за балканските народи и колко неправилно се е съдило за тяхната действителна същност. Вярваше се, че с израза "Balkanschwein" се ликвидира окончателно европеецът от югоизтока. Смяташе се за унизително да се занимаваме с малките балкански народи. Те бяха едно quantite negligeable и може да се каже, че и днес още продължава неосведомеността ни за тоя край. Опитът ни с народите от югоизточна Европа, които през войната бяха наши съюзници, особено с българите, и упоритостта на ония, които воюваха срещу нас, ни научи, че народите от югоизточна Европа заслужават пълно внимание и че те образуват една цялост, която съвсем не бива да се подценява"[8].

През Световната война германците се удивяваха на "нападателния дух" на френския войник, на неговото "презрение към смъртта" и на "непоколебимата му вяра в крайната победа"; те ценяха високо "хладнокръвието" на английския войник, неговата "упоритост" и "издръжливост"; "фаталистичната храброст" на

руския войник и неговата "самопожертвователност"; способността на японския войник "да умира", проявена до последна крайност. Освен това, у руския войник, на фона на националния му характер, германците виждаха и някои черти, присъщи на селското население - пасивно отношение към войната, недостатъчна способност за организация и управление и в същото време - безпретенциозност[56].

Французите не смятаха, че германският войник е с по-висок дух или че е по-добре въоръжен и стъкмен от техния. Онова, в което виждат те превъзходството на германците, беше способността на последните да извличат всичко възможно от живия и мъртъв материал. Тази способност е преди всичко организаторска - едно особено съчетание на теоретическо изследване с практическо приложение. Германската войска като цяло и всяка отделна нейна част функционира като идеално точна машина. Това функциониране е учудвало всички германски неприятели и им е внушавало - особено на французите - истински ужас. Точното функциониране на германската военна машина, французите са отдавали на две особености на германския характер - основност и дисциплина - които правят възможно овладяването и употребата на големи човешки маси, пренасянето на стотици хиляди хора, без какво да е търкане, образцовото им продоволстване, настаняване и използване. Тук наистина се касае за основност, а не педантичност, и за дисциплина, а не робско покорство[56].

Разнообразната сравнителна преценка на противника заема голямо място в пропагандата, която се води на фронта с хвърчащи листове (б.р. в личния архив на Спиридон Казанджиев се съхраняват различни образци такива пропагандни листи, използвани фактически по време на войните). От тия хвърчащи листове се вижда най-добре взаимната преценка, която си дават противниците. Така, с пропагандните средства, с които си служеха срещу нас през Световната война нашите противници се позоваваха между другото на: семейното чувство на нашия войник, смущавано от покварена администрация; на неговите политически нрави, създавайки настроение срещу управлението; на лишенията му, за да го настроят враждебно срещу съюзниците ни; на привързаността му към земята, за да го пра-

вят нетърпелив и да отслабват съпротивителната му сила и пр. Една анализа на тия пропагандни средства би установила точно каква преценка е имал неприятелят за нашия войник, за неговите предимства и недостатъци, както и за условията, при които той воюва.

Всички тия преценки, които бойците правят между себе си и противника, трябва да се следят от началниците, особено по-малките, които са по-близо до бойците. Когато тия преценки не са в наша полза и следователно влияят неблагоприятно върху самочувството на бойците ни - те трябва умело и навреме да се обезсилват. Така например, на бойците трябва да се изтъкне, че победата не зависи изключително от големината на земята или 10203.10144от количеството на населението на противника. Имало е много случаи, когато малки народи са побеждавали големи противници. В 1905 г. 145 милионна Русия беше бита от 45 милионна Япония. В сражението при Лойтен[15] Фридрих Велики с 30 хилядна войска разби 80 хилядна австрийска войска. При Дрезден[16] 220 хилядна съюзническа войска трябваше да отстъпи пред 120 хилядна войска на Наполеон. Числеността на народа или на войската му има голямо значение за крайната победа, но тя не е решаваща. Ако беше решаваща, тогава войната щеше да бъде безпредметна - щяхме да се задоволим само с преброяване.

Също по-многобройното или по-доброкачествено оръжие не е решаващо във войната. Защото има друго оръжие по-силно от него - войнишкият дух. В нашата бойна история ние имаме един светъл пример за силата на това оръжие - защитата на Шипка: когато опълченците останаха без патрони, те почнаха да събарят камъни и дървета срещу пристъпите на врага.

Във войните, които водихме, ние се бихме с по-големи и по-богати народи, които ни превъзхождаха с оръжие, стъкмяване и продоволствието си. Навред в тия войни, обаче, нашият - материално беден, но духовно силен - народ покриваше оръжието си със слава. Силата на един народ е в неговото единство,

---

15. Сражение при Лойтен (24.IX.1757 г.) - сражение от Седемгодишната война (1756-1763) между Прусия, от една страна, и Австрия и Русия, от друга. Сражението завършва с победа на войските на Фридрих Велики.

16. Сражение при Дрезден - на 26-27.VIII.1813 г. в района на гр. Дрезден, в което Наполеон разбива превъзхождащата го по численост Бохемска армия (под командването на австрийския фелдмаршал Шварценберг).

във физическото му здраве и във високия му - семеен и обществен морал. Не трябва да има у него дълбоки социални различия, които във време на война се превръщат в пропаст, и не трябва да има отчужденост и омраза между народ и управници, която във време на война да стане съдбоносна за страната. Lafcatio Hearu, един добър познавач на Япония, разправя във връзка с руско-японската война: японските студенти желаеха да умрат за своя Микадо, докато благородниците между младите руси правеха съзаклятничества против властта и идеалът, за който желаеха да умрат, беше смъртта на Царя. Японците искаха да победят, защото знаеха, че така изисква бъдещето на страната им; русите от най-висшите и образовани среди желаеха поражението на войските си, очаквайки това поражение да донесе възкресение на народа им[99].

4. Преценка на опасността. Много по-силно, в сравнение с разгледаните дотук преценки, е влиянието, което мисълта за опасността оказва върху самочувството на боеца. С тая мисъл тъкмо се свързват непосредствено и най-дейните от репродуктивните фактори - мисълта за нараняване и смърт.

Опасността може да е само възможна. Противникът обстрелва участък от позицията със силен артилерийски огън. Бойците са в скривалището и очакват евентуално нападение. Но може би това е някаква демонстрация от страна на противника, който иска да ни заблуди или прикове тук, за да прокара успешно атаката си на друго място. Опасността тук, следователно, е само възможна. Но опасността може да бъде сигурна. Например, при същите условия неприятелска артилерия, голям калибър, обстрелва един участък от позицията. Войниците са в скривалищата. Но скривалищата са недостатъчно здрави, те няма да издържат на пълни попадения. Такива попадения вече има и те са причинили страшни разрушения и затрупвания. Защитата нито може да излезе от скривалищата - тъй като навън опасността е още по-голяма, нито пък бива да напусне позицията. Опасността, следователно, е почти сигурна.

Възможната опасност е дейна за съзнанието на бойците предимно с неопределеността си. Тая неопределеност поставя фантазията в неограничено

движение при най-различни предположения и тълкувания. Сигурната опасност, напротив, не оставя място за никаква фантазна игра. Тя направо мобилизира силите и ги насочва към целта. Тая опасност се позовава по най-пряк път на решителността и смелостта на бойците и стимулира към действие.

Внушението на опасността зависи твърде много и от начина, по който тя настъпва. Неочаквано настъпилата (с изненада) опасност е много по-страшна, отколкото очакваната. Знайно е, че от един дразнител, докоснат до съответно сетиво, в първия момент се получава силно и ясно усещане; остане ли, обаче, дразнителят дълго време докоснат до сетивото, усещането отслабва поради нагаждане към дразнителя. Същото е и с внушението от една опасност: в първия момент на появата й (особено неочаквана) внушението й е по силно; стане ли, обаче, продължителна - внушението й отслабва. "Всеки внезапен, неочакван гърмеж причинява едно стряскане, както кога куче излае ненадейно отподире ни. А бръмченето на куршумите и съскането на гранатите предизвиква една уплаха пред нещо неизвестно, неопределено, но страшно ... И затова при всеки такъв звук сърцето замира и се свива, сякаш ледени кърпи се слагат отгоре му. Това трае докато човек претръпне, както се казва"[108]. Това претръпване се превръща у старите и опитни войници-фронтоваци в истинско претъпяване. Затова те реагират по-слабо на изненадата отколкото младите войници. По същата причина почувствителните бойци реагират на опасността по-живо, отколкото флегматичните и разсъдливите.

Страхът от опасност, която настъпва изненадно, може да добие афектен, дори панически характер и да парализира боеца. Затова в правилниците на всички войски се обръща нарочно внимание върху изненадата. Изненадата извиква у боеца представа за опасност, срещу която той не може да застане. Тя поражда деморализация и безредие, и увеличава по тоя начин ефекта от едно действие. По тази причина всяка тревожна обстановка налага предпазни мерки - разузнаване, охрана. Съвсем обратно е въздействието на продължителното очакване или вече наблюдавана опасност. Тя поставя, наистина, въображението и фан-

тазията в движение и извиква във връзка с техните картини неспокойни чувства, но в същото време тя и примирява. Тук наистина се оправдава установеното отдавна наблюдение, че приближаването към обекта на опасността отслабва значително страха от него.

Също начинът на реагиране срещу опасността влияе върху самочувството на бойците. По-тежко е когато понасяме опасността пасивно, отколкото когато сме дейни срещу нея. И наистина, нормалното е или да бягаме от опасността, или да налитаме в борба с нея, но не и да търпим пасивно ударите и последиците й. Пасивното държане обезсилва, то не развива и не упражнява енергията и, следователно, не закалява боеца. Напротив, то потиска и угнетява духа, понеже създава постоянно напрежение в очакване на някаква изненада, която във всеки момент може да настъпи. Пасивното понасяне на опасността е сякаш състояние на зависимост от чужда воля; това състояние парализира собствената воля. Съвсем друго е самочуството на боеца, когато е активен срещу опасността. Активността отключва силите му, увеличава тяхното напрежение и прави волята му нападателна и упорита. Разбира се, тъкмо защото пасивното понасяне на опасността е по-тежко - то предполага и по-голяма храброст. Боецът, който отива в щурм срещу неприятелски окоп, понасяйки страшния огън от отбраната му, е активно храбър; часовият, който в дъжд от гранати трябва да издържа пасивен на мястото си - е пасивно храбър. Няма по-тежко положение за бойците от това - да понасят пасивно силен и продължителен артилерийски огън. Респектът към бойци, издържали непоколебимо това състояние, е извънредно голям.

"След близо двумесечно същинско бездействие, ние копнеехме за един мъжки бой и за щастието да излезем на бойното поле. Нуждата от едно върховно усилие да пробием железния обръч, който ни държеше в плен, ставаше от ден на ден все по-явна. Ние просто умирахме за едно сражение"[37].

Пред Тутракан; нашата артилерия мълчи. Румъните стрелят, ние мълчим. Мъчително състояние. Най-сетне последва заповед за откриване огън. "Още щом проехтяха първите изстрели (първи откриха огън тежките батареи от 4-

а Преславска дивизия, а след тях поеха огъня и нашите) една тежка, дълбока въздишка на облекчение, размесена с радостно, пълно с надежда "ура" се изтръгна от гърдите на всички и се разнесе по цялата наша линия ... Пижо, озлобен дето цели два дена го биха безнаказано, сега беше във възторг: "Ха! Ха - така! ... де сега да видим на къде?" и плесна с ръце от радост"[108].

Колко тежко е пасивното понасяне на опасността и колко силен е тогава импулсът да се избегне тя или да се действа активно срещу нея се вижда от факта, че в такъв момент войниците, като не могат и не трябва да бягат - проявяват едно неспокойство, неволно се местят от едно място на друго, макар това да е съпроводено понякога с големи опасности. На същата потребност (да се действа срещу опасността) се дължи и безсмисленото често пъти стреляне по цел, която в същност не се вижда или съвсем липсва.

Моментът на неспокойство е много важен в боя. Той може да се използва - в подвижния бой - за привдигане и прибягване на веригата. Същият момент често минава в колебание и връщане назад. Няколко слабо-нервни войници, при един разколебан началник, могат да причинят и паника. Особено опасен е тоя момент при отстъпателен бой.

Най-ясно се наблюдава влиянието на пасивното понасяне на опасността върху самочувството на бойците при позиционната война, когато те са обикновено приковани в окопите. Затуй с право се смята позиционната война за по-тежка от подвижната. За задържането на една позиция се иска по-голяма и по-упорита морална сила, отколкото за овладяването ѝ. Затова се смята обикновено, че по-високо стоящи в културно отношение войници са по-устойчиви в отбраната, докато слабокултурните са по-стремителни в подвижната война.

От голямо значение за самочувството на бойците е по-нататък и размерът на опасността, сиреч дали засяга тя повече или по-малко лица, по-голяма или по-малка част от фронта, по-голяма или по-малка войскова част и пр. В тия случаи бива атакувано онова, особено характерно във време на война, чувство на съпринадлежност с другите, чрез което чувство отделният боец се съзнава като

част от общността, в състава на която влиза. Мъчно се понася опасността, когато сме сами срещу нея, и обратно - по-лесно се понася тя, когато се споделя с повече хора в по-голяма войскова част. Отделното лице се чувства тогава силно със силата на всички. В това тъкмо се състои голямото значение, което добива масовата психика във време на война. По тази причина за отделни рисковани действия, които трябва да бъдат извършени от малки команди, ние образуваме тия команди от желаещи, значи от особено смели и сърцати бойци.

Сливането на отделния боец с масата, в състава на която влиза, се наблюдава по-конкретно и по-ясно в случаи, когато ротният или взводният командир изпрати, при особено тревожна обстановка и със специална задача, патрул към страната на противника. Напрежението на началника, откак заминат бойците, става извънредно голямо. С мислите и с чувствата си той е с тях и често съжалява, че и фактически не ги придружава. Неговата тревога става непоносима, ако патрулът бъде забелязан и обстрелян. Какво ли се е случило? До завръщането на бойците тая тревога се превръща в същинска треска.

Това сливане на боеца с масата е различно при разните родове оръжие. Общо може да се каже, колкото по-малка е командата или частта, толкова сцепителната сила между хората й е по-голяма и толкова влиянието на тая сила върху самочувството на отделните бойци е по-значително. Особено ясно е това при авиаторите, които са най-често малобройна команда срещу винаги голяма опасност. Когато един или два от командата бъдат изпратени отвъд неприятелските линии с някаква задача - у останалите им другари настъпва напрегнато трескаво състояние; те преживяват сякаш опасността, на която са изложени другарите им, и радостта им е много голяма, когато последните се завърнат благополучно.

Има моменти на "самопонятна сигурност", когато и пред най-голямата опасност ние като че ставаме неусетливи, преставаме да чувстваме какъв да е страх, сякаш опасността не е насочена срещу нас, сякаш тя ще мине покрай нас ..."Туй опасност, че може някой куршум, па макар и случайно, да ме хлопне и простре на място, хич и през ум ми не мина". Ето това е един от ония моменти, ко-

гато човек несъзнателно се чувства сигурен вън от всяка опасност. "Хич как може тъй да ме удари". И в такъв случай той може напълно да се сравни с дете, което спокойно и весело си играе с пълен пищов, без да подозира, че държи самата смърт в ръцете си"[108].

В Балканската война, пред първото ни сражение при Селиолу, нашият полк е вече близо до бойното поле, в очакване на по-нататъшна заповед. Огънят напред е силен, скоро и ние ще влезем в него. В бърз алюр пристига конник от бригадата и подава плик на командира на полка. Настъпва гробна тишина между войниците. Всеки разбира, че това е заповедта за настъплението ни. Докато командирът на полка прави нарежданията си пред дружинните командири, голям брой войници се пръснаха встрани от колоната по малка нужда. Това ми направи силно впечатление, то издаваше настъпилата психична реакция. Но ето че няколко заека побягнаха наблизо един след друг; войниците забравиха тревогата на момента и като деца с весели и шумни провиквания изпратиха обхванатия от ужас дивеч. Веднага след това ние се развърнахме под артилерийския огън и навлязохме в него. Пак през Балканската война, на 16 октомври рано сутринта полкът ни тръгна от с. Мандрите, гдето беше пренощувал, по посока към Карагач. Големият бой се водеше вече, предстоеше и ние да влезем в него. Войниците бяха понесли от селото гърнета с мед и туршии и разни други изоставени от населението провизии. Те бързаха да ядат, защото чуваха гърмежите напред и знаеха, че днес едва ли ще има друго ядене. Двама души бяха понесли на прът една голяма делва с петмез. Те слагаха отвреме-навреме делвата на земята и войниците гребяха с канчетата си от нея. Това нещо разстройваше и забавяше движението на дружината. Дружинният командир, който на няколко пъти се провикваше на войниците да оставят тая делва, току през развръщането ни под артилерийски огън в нивите на Карагач, се видя принуден да я срита най-сетне с крак и да се отърве от нея. Тия и много други подобни случаи показват какви здрави нерви има нашият войник, какво спокойствие пред боя и какво безразличие към опасността.

Влиянието на разгледаните сетивни и репродуктивни фактори върху психиката на боеца е в една посока - да смути, да потисне, да извика страх в душата на боеца и така да го парализира, да го направи негоден за смели и упорити нападателни или отбранителни действия. В тоя смисъл страхът се явява като втори неприятел на боеца, след неприятеля, с когото той се бие. И понеже този втори неприятел е по-близо до боеца - е в самия него - той е по-опасен. Боецът трябва да се справи най-напред с него, че тогава да бъде в състояние да се бори с врага. Неговият успех в борбата му с външния противник ще зависи от това - в каква степен е успял да задуши още в самото начало страха в себе си и да освободи волята си за активни и смели действия.

В борбата си със страха боецът трябва да познава добре това душевно състояние. По тази причина ние ще се спрем по-подробно върху него.

XIV. СТРАХЪТ И БОРБАТА С НЕГО

А) Психофизиологични прояви на страха. Страхът е астеничен афект и се преживява с всичките особености на афектното състояние. Това важи най-вече за силния страх. За да не се повтаряме подробно, ние ще припомним тук само основните моменти от характеристиката на афектното състояние, която важи напълно и за страха.

Силният страх настъпва бързо; достатъчно е да се яви опасността или в някои случаи само да си я представим - и емоционалната реакция последва. Особено ясно е това при изненадата. Затова нас винаги ни се струва, че страхът ни връхлита. И затуй ценим толкова много хладнокръвието пред опасността.

Страхът не е продължителен. Той трае докато трае опасността, а често отслабва значително и преди опасността да е минала. Понякога, дълго след отминаването на опасността, страхът като преживяване е престанал, а физиологическите промени, които го придружават, още продължават. Такъв е например случаят с треперенето - душата се е освободила от страха и вече се смее, а ръце-

те и краката още потреперват. Биологически погледната, тая бързопреходност на страха е твърде целесходна, тъй като живият организъм е постоянно изложен на опасности от околната среда и, ако страхът, който те извикват, траеше продължително - той щеше да се постоянно натрупва и сгъстява и щеше да парализира организма в борбата му за съществуване. След всяка опасност живото същество трябва да се връща бързо към нормалното си самочувство и равновесие, за да бъде в състояние целесъобразно да се справя със следващата опасност.

Страхът стеснява обема на съзнанието, като потиска репродукциите и фиксира вниманието изключително върху опасността. Той понижава силно усетливостта и прави мисленето неспособно и за най-обикновени съображения. Действията на уплашения стават импулсивни и идеомоторни - те лягат почти изключително върху по-рано изработени и до автоматичност упражнени двигателни механизми. При много силен страх, обаче, настъпва вцепеняване.

Също тъй ясни и определени са и физиологичните прояви на страха. Тия прояви напомнят телесните промени, наблюдавани при скръбно състояние. Така: Мускулните промени във връзка със страха са различни по степен, като се почне от просто разслабване и отпадане на мускулната сила, та се стигне до пълна парализа на целия мускулно-двигателен апарат. При тия парализи движението се силно затруднява - до пълно вцепеняване на организма.

Към тия промени ще отнесем на първо място неволните снишавания и трепвания от изстрелите. Тия снишавания и трепвания показват, че мускулите за волеви движения са отслабнали и че на мястото на тия движения са се явили рефлексите. Неволни движения във връзка с изстрелите се наблюдават особено ясно при първо попадане под артилерийски огън или при първо влизане в окопите от предните линии на позицията. При по-силни нервни реакции настъпват изтръпвания и вцепенявания. "Веднъж, при нощно движение из твърде спокоен участък, ние бяхме забелязани от противника и нападнати с ръчни бомби. Аз бях съвсем изненадан от това нападение и се хвърлих в ров, гдето останах няколко секунди като вцепенен, без да мога да мисля или да направя каквото и да е"[66]. В боя при

Карагач, движейки се под артилерийски огън, взводът ми беше поделен на отделения, които бързо прибягваха и при всяко запягане правеха "щит". Неприятелят стреляше усилено, но за щастие голяма част от гранатите му се забиваха в угарите, без да експлодират. Изведнъж един войник простена високо: граната се забила току в краката му. Когато отделението се вдигна напред, той провлече крак като да беше ранен. Всъщност, граната не беше експлодирала, войникът не беше засегнат, той беше получил силен нервен шок, който продължи известно време. Вцепенението може да бъде не само физическо, но и психическо. "Една нощ аз отидох в предните окопи на позицията да проверя постовете. Внезапно чух откъм близкия френски окоп някакъв слаб изстрел, който се последва от пламъци колкото къща високи. От страх аз онемях така, че не бях в състояние да събудя спящите войници"[68].

Понякога треперенето и парализата стават постоянни, вземат болестен характер, това са тъй наречените неврози на страха. Те настъпват у хора физически и морално изтощени или когато са боледували тежко, не са се хранили добре, страдали са от безсъние, злоупотребявали са с алкохол, тютюн и пр.

Наред с промените в състоянието на мускулатурата у уплашения се наблюдават и промени в кръводвижението, дишането и работата на секреционните жлези. Поради отпускането на мускулите отворите на кръвоносните съдове се стесняват, кръвта се изтиква към вътрешността на тялото и настъпва побледняване на лицето до позеленяване. Лицето бие конвулсивно - силно и кратко. Дишането става бавно, сякаш спира, и се чува как въздухът влиза и излиза през устата и ноздрите. Очите се отварят широко, погледът става втренчен и стъклен. Слюнката силно намалява и устата пресъхва. Гласът става сух и прекъснат до онемяване. Усещат се отвреме-навреме студени тръпки по тялото, които в някои случаи се придружават от потракване на зъбите. Често лицето е оросено от студена пот. Явява се нагон по малка нужда, който напомня "изтърването" на малките деца от страх. Изпада се в сънно състояние.

С малко думи, общата картина на уплашения е следната: уплашеният е уморен, мълчалив, апатичен, мрачен, неусетлив, невнимателен, разсеян, безпаметен, безволен. Той може да лежи с часове свит, без да прояви някакво желание. Полово той е слаб до пълна импотентност.

Интересни са някои прояви на уплашения, характерни за неговото поведение в тежки моменти на боя. Една такава проява е потребата му от закритие. Понякога тая проява се задоволява по начин, който буди смях. Така например при позиционната война в скривалище, обстрелвано от силен артилерийски огън, някой от бойците се покрива с платнището си и така свит лежи неподвижен с часове. Тази реакция напомня твърде много реакцията на ония насекоми, които пред опасността се преструват на умрели. Всъщност, платнището тук не носи, разбира се, никаква закрила на боеца, но то отговаря на психическата потреба от закритие: сякаш боецът в това загънато и свито положение излиза извън тревожната обстановка наоколо.

Друга такава проява у уплашения е потребата му от помощ (опора) срещу опасността. В боя пред опасния момент боецът търси с очи началника, спрения върху него поглед му носи успокоение. Самочувството и поведението на началника тогава е от решаващо значение за духа на подчинените му. Внушението, което иде от него, е извънредно силно. Неговото твърдо и смело държане става твърдо и смело държане и на бойците, напротив - страхът върху лицето му ги лишава от всяка вътрешна опора.

Б) Форми и степени на страха. Страхът зависи, както видяхме, в голяма степен от характера на опасността, която го извиква, от начина на настъпването й и от възможността за отбиването й. Всички тия условия определят от една страна степента, от друга - формата на страха. Така, най-слаб, страх във формата на с м у щ е н и е, изпитва боецът при неопределена обстановка, която крие в себе си някаква възможна, но може би само въображаема опасност. Самата опасност с нищо не е загатната, тя е само мисъл - не действителност, но у боеца, вече под влияние на тая мисъл, е настъпила физиологична промяна във вазомоторната

(кръвоносната) система, характерна за страха и тая промяна поддържа у него смущението. По-друга степен и форма страх представлява о п а с е н и е т о. Опасността и тук е неопределена, но тя е не само мисъл; нещо повече дори, тя е възможна - не само въображаема. Опасението се превръща в б о я з ъ н, когато подложи боеца на изпитание - ще може ли да понесе опасността. Боязън изпитва боецът, когато се бои от себе си - че няма да запази достатъчно самообладание пред опасността. В такъв случай настъпва понякога м а л о д у ш и е т о. С чувството боязън боецът не е спокоен, изпадне ли, обаче, в малодушие, той се успокоява, той знае вече какво ще прави пред опасността: ще бяга или ще се крие от нея. Когато опасението се свърже с определена опасност и тая опасност е повече или по-малко сигурна - то се превръща в с т р а х. В основата на страха стои винаги чувство на малоценност, на зависимост от опасността, на вътрешно капитулиране. Колкото по-голяма е тая зависимост и по-пълно е консумирала самообладанието ни - толкова по-силен е страхът ни. Когато опасността настъпи изненадно, тогава говорим за у п л а х а. Уплашеният е винаги повече или по-малко парализиран. Той може лесно да премине в п а н и ч е с к и с т р а х, при който бива - физически и психически - напълно демобилизиран. Паническият страх изпразва съзнанието, потиска мисленето и унищожава волята; той опира направо в инстинктите, затова реакцията на панически изплашения е чисто психомоторна. Най-силна степен на страха представя у ж а с ъ т. Такъв е страхът пред опасност не само действителна и сигурна, но и неотразима, абсолютна. Ужасеният е обикновено пасивен, сякаш замръзнал на мястото си; опасността го вцепенява и прави всяка реакция не само излишна, но и психически невъзможна.

Има такива такива форми на страх, които зависят не толкова от външната опасност, колкото от чисто субективни условия. Такъв е например с т р а х ъ т от о т г о в о р н о с т - твърде често у началници, които проявяват поради това пакостно колебание и нерешителност в моменти, когато трябва бързо и смело да се действа. Страхът от отговорност е извор на големи злини във войската още в мирно време. Във военно време, обаче, неговите последици са

особено тежки, тогава той води към ония полумерки, които, според, Клаузевиц създават най-опасни положения.

Тук ще отнесем също страхът от авторитети, който определя постъпките ни наспоред това, какво ще кажат другите за тях. Тоя страх издава една също тъй пакостна зависимост, която унищожава свободното самоопределение на началника и го кара да действа не тъй, както той е убеден, а в съгласие с мнението и очакването на другите, респективно по-горните началници, дори и когато е убеден, че тяхното схващане и очакване е в противоречие с действителните обстоятелства и нужди. В тая зависимост има от една страна - суета, от друга - слабост, липса на смелост и готовност да се поеме рискът на едно решение, което обстановката, а не угодничеството диктува. Най-сетне, друг - също тъй субективен извор на страха, може да бъде и чувството на малоценност, свързано със съзнанието за някои органически недостатъци, телесна слабост, несръчност, недостатъчна подготовка и пр. Бойци с подобен страх могат да се държат добре в състава на една по-голяма или по-малка войскова част, но сами, изолирано - в разузнавателна, охранителна или свързочна служба - те са неподходящи, понякога дори опасни.

С оглед на тия субективно мотивирани форми на страха, които зависят от индивидуалните особености на боеца, може да се каже, че всеки боец си има едно място, в което неговата личност е сравнително леко наранима и в което притаеният страх чака да бъде събуден. Това показва, че е опасно да се съди за боеца по една единствена негова проява - тая проява не изразява целокупната негова личност. За личността на човека може да се съди само по целокупното негово поведение, наблюдавано при най-различни положения, в които той се озовава. В тоя смисъл може да се говори за едно предразположение към страх, което при различните индивиди е различно. Най-типични са следните групи:[77]

1. Малодушни - лица без вътрешна опора, които пред опасността капитулират бързо, без каква да е съпротива. Те са малодушни по рождение или поради лошо възпитание и са извън всякакви морални задължения - стопро-

центови егоисти. Към тая група спада понякога и силният и властен човек - когато е твърде личен, себичен и когато силата на характера и на волята му са впрегнати в чисто егоистични домогвания. Мислейки през всичкото време за собственото си благополучие - пред опасността той е малодушен и страхлив. Малодушният лесно става дезертьор.

2. Х и п о х о н д р и ц и - прекалено загрижени за здравето си, които се боят от болка, от рана и от смърт. Те се прикриват често зад въображаеми болести, симулират, вечно се оплакват, а понякога, за да избягнат по-голяма опасност, прибягват и до самонараняване.

3. Д е п р е с и в н и - (потиснати, угнетени) - мрачни и мълчаливи лица. Те не се оплакват - дори избягват другарите си. Понеже не виждат изход от положението си - оставят се пасивни на съдбата си. Понякога те изпадат в тежки състояния и са готови да посегнат на живота си. Разбира се, тая реакция няма нищо общо с готовността на смелия боец да се жертва или със самоубийството от чувство на чест и достойнство.

4. Н е в р а с т е н и ц и - които понасят опасността, но с голямо напрежение. Опасността ги прави нервни и неспокойни и те търсят да отреагират по някакъв начин неспокойството си. Често техните действия са съвсем нецелесъобразни, дори опасни.

Изброените до тук групи са отрицателни спроти идеалния духовен образ на боеца и особено на началника. И тъй като те се срещат във всяка войска и във всяка войскова част, то спроти тях се налага особена бдителност. Не бива да се забравя, че малодушието, себичността и неспокойствието са - при изключителната обстановка на фронта - твърде заразителни. Съвсем иначе стои работата с останалите групи:

5. Д и н а м и ц и - сякаш съвсем лишени от какво да е предразположение към страх. Те са смели, нападателни натури, които вярват сляпо в силата си и в твърдостта си, които с тая вяра горят от желание да премерят силите си с

опасността. От тяхната среда обикновено излизат доброволците за най-рискована предприятия срещу противника.

6. Х р а б р и т е - хладнокръвните и съзнателно смели, които се борят с опасността не само физиологично мотивирани - с материална сила и с вяра в тая сила, но и морално мотивирани - от чувство на дълг, на чест и на достойнство. Те са истинските водачески натури и из тяхна среда трябва да се търсят и подготвят началниците.

Във връзка с разгледаните форми и степени на страха, както и със субективните условия (предразположения) към страха - не кажем няколко думи и за ненормалния, болестен страх.

Нормалният страх е винаги предметен. Той е винаги "смислен", свързан с действителна външна опасност, която застрашава повече или по-малко индивида. Нормалният страх е "смислен", тъй като, биологически погледнато, то е защитно средство за живото същество - предупреждава го за опасността и го мобилизира за едно или друго действие.

Болестният (невротичният) страх е безпредметен или се свързва с различни обекти, които сами по себе си не са никаква опасност за болния. Един такъв страх, наречен panophobie или pantophobie, не се свързва с постоянен обект, а се колебае и само за момент, според условията, се фиксира ту върху един, ту върху друг предмет. Невротичният страх има хронически и натрапчив характер и не само не е защитно средство за живото същество, а ми е направо вреден за него.

Погрешно би било да се вземат болни, които страдат от невротичен страх, за малодушни. Напротив, лекарите са установили, че лица, които страдат от такъв страх, са бивали в много случаи добри, дори смели бойци. Обяснението на това привидно противоречие трябва да се търси в обстоятелството, че невротичният страх води винаги към конкретно преживяване в ранни детски години, свързано със силен афектен страх, и че това преживяване е създало предразположение за страх при известни само състояния. Извън тия състояния същите лица

реагират нормално. Понякога дори те са в сравнително благоприятни условия за твърдо държане: от една страна, борбата им с невротичния страх ги поставя в постоянна готовност за съпротива; а от друга страна, силни преживявания като тия в боя, изтикват комплекса на невротичния им страх и така разчистват пътя за едно психически незатруднявано, смело действие.

По-чести са, обаче, случаите, когато невротичният страх създава общо предразположение за реакцията на страха, тъй както първият голям страх, преживян на бойното поле, прави някои бойци за дълго време разколебани, без достатъчна вътрешна опора, срещу по-нататъшните опасности. В единия и в другия случай отслабва сякаш задръжната сила на будното и активно съзнание, така че това съзнание, при всяка тревожна обстановка лесно загубва самообладание и открива пътя на първичните импулси и инстинктите. Влиянието на невротичния страх и на първото силно преживяване на бойното поле може да се сравни с влиянието на прекаленото напрежение при очакване, което изхабява нервите, с влиянието на умората, изтощението, глада, безсънието и пр. Те всички улесняват реакцията на страха. Един мой другар, офицер, който след първия бой при Селиолу беше загубил нерви и беше станал негоден за строя, казваше често след това, че тоя бой го обезоръжил психически и че затвори капитулиралия му дух в една стъкленица, която останала да виси на някакво дърво в нивите на Селиолу...

В) Борба със страха. Отношението на военния към страха е съвсем различно от отношението на биолога. За биолога всяко преживяване има някакъв смисъл, следователно и страхът ще има такъв смисъл. Че не сме открили още тоя смисъл, това не значи, че той липсва. С известна достоверност би могло да се приеме, че слабите форми на страха са полезни за живото същество, тъй като те го предупреждават за опасността и го подтикват към бягане или към нападение. Но какъв може да е смисълът на силните форми страх - уплахата и ужасът - които привеждат живото същество във вцепенено състояние и го правят безпомощно пред опасността? На тоя въпрос Дарвин не е могъл да даде определен отговор. Монтегаца смята, че треперенето при тия силни форми страх е от голяма полза за

организма, тъй като то поражда топлина и сгрява кръвта която иначе, под влияние на страха, би изстинала. Моссо отрича това обяснение: той смята вцепенението от страх за едно поражение на организма, при което въздействието върху нервната система е преминало границите на нейната издръжливост. По тази причина Моссо счита крайните форми на страха за болестни прояви.

От биологическо гледище, следователно, по-умерените степени на страх са полезни за живото същество. Рибо дори ги смята за форми на инстинкта за самозапазване. Те привеждат организма в напрежение, отключват в него енергията за защита и нападение и го връщат към минал опит, когато е изпадал в подобни положения, или към вродени или придобити механизми, за отбранителни или нападателни действия. Силните степени страх, обаче, са решително вредни за организма, тъй като те го правят негоден не само да се брани, но и да бяга.

Съвсем друго е отношението към страха от военно гледище. От това гледище индивидът не е цел, а средство, следователно страхът като реакция за самозапазване не може да има от това гледище никаква цена. С оглед на войната и крайната й цел - победата, колкото повече индивидът мисли за себе си и за запазването си, толкова по-непотребен, а може би и вреден е за общността. Самозапазването тук е оправдано само дотолкова, доколкото индивидът не трябва да бъде жертван напразно - сиреч доколкото той трябва да бъде употребен възможно най-разумно и целесъобразно за постигане на крайната цел. По тази причина страхът от военно гледище е една задръжка; той смущава духа на бойците, разколебава техния морал и отслабва съпротивителната им сила. Толкова е по-голямо отрицателното влияние на страха, че той с право се смята за враг на боеца, по-близък и, следователно, по-страшен, който трябва да бъде победен преди да се влезе в борба с външния неприятел.

Но какви средства има боецът в тази борба срещу страха? Какви пречки може да постави по пътя на развитието на страха, чрез които да го потисне и да не му даде възможност да завладее съзнанието му. Съвкупността на тия

средства образува това, което наричаме дух и морал на боеца. Към тях можем да отнесем:

1. Нападателният (борчески) инстинкт. Страхът е, както видяхме, най-старото и най-дълбоко заровено в душата ни чувство. То опира в инстинкта за самозапазване, който е деен от първия ден на раждането ни, и е реакция на тоя инстинкт срещу всичко, което застрашава съществуването на живия организъм.

Най-доброто средство срещу страха би било едно чувство, също тъй дълбоко мотивирано в нашата психофизична организация, което в борбата със страха би действало съгласно с принципа "клин - клин избива". Такова чувство е, както знаем, смелостта - емоционалната реакция на инстинкта за продължение на рода.

Боецът влиза в боя не само с инстинкта за самозапазване. Ведно с тоя инстинкт той е под влияние на инстинкта за продължение на рода, алтруистичният инстинкт, който свързва боеца със семейство и народ и в който опира неговият нападателен дух.

Нападателният дух е най-характерната особеност на боеца, без него няма боец. Особено стихиен и радостно подчертан е той в началото на войната. Подвижната война е по-благоприятно условие за неговата проява, особено висок и напрегнат е при активното и то масово действане срещу опасността. Пасивното понасяне на опасността, напротив, го потиска и отслабва. Също такова неблагоприятно условие за нападателния дух е честият и продължителен неуспех в борбата с противника. Читателите-бойци, участвали във войните, които водихме, могат да проверят на собствен опит истинността на тия положения.

Особено силен е нападателният дух при освободителната война. Тогава той често преминава в гняв и в дух на отмъщение. Най-ясно се наблюдава това преминаване в революционните и гражданските войни. На него главно се дължат тогава тогава всички крайности, които съпътстват тия войни.

Всъщност, в нападателния дух винаги има известна - по-голяма или по-малка - доза гняв. По тази причина той и психофизиологично прилича твърде

много на тоя афект. Така, при гняв, се наблюдават следните промени в основни физиологически функции, характерни и за нападателното борческо състояние:

а) Инервацията на мускулите за активни движения е силно повишена, макар и често в недостатъчно координирана форма. Главата е изправена, гърдите са изпъчени, тялото подадено напред. Движенията стават силни и действията - слепи, безогледни и разрушителни.

б) Поради стягането на мускулите, кръвоносните съдове се разширяват, нахлува кръв към периферията на тялото, която причинява силно почервеняване. Това разширение на кръвоносните съдове, особено на лицето - челото най-вече - може при много силен гняв (например ярост) да предизвика спукване на кръвоносен съд и кръвоизлияние.

в) Дишането на разгневения е затруднено, то е тежко и запъхтяно. Ноздрите тогава са широко отворени - сякаш за да улеснят дишането, още повече, че поради мускулната промяна зъбите на разгневения са стиснати и устните - свити.

г) Секрециите не намаляват, но стават отровни. Птомаинът (б.р., ptomainum - органично азотисто съединение, което се образува при гниенето на животински белтъчини, трупна отрова) в слюнката се увеличава. Знайно е, че ухапването от разгневено животно е опасно, също ухапването и от разгневен човек. Известно е, че млякото на кърмачка в състояние на гняв или силно ядосване става отровно и вредно за детето й.

Вече от тия физиологични промени се вижда, че страхът и гневът са противоположни афектни състояния. Първият е психологически и физиологически много по-сложен. Страхът през всичкото време, докато трае, се мени само по степен, качествено обаче си остава един и същ. Гневът се мени и качествено; той минава през два момента: първият е астеничен, тясно свързан с причината, която отключва гнева; той е бързо и силно неприятно понижение в настроението. Вторият е стеничен, свързан с нападателна реакция спроти причината на гнева; той е по-скоро приятно подчертан. Той напомня сардоничната усмивка (б.р. язвителен,

злобноприсмехулен, саркастичен смях), която придружава гнева в по-слабите му степени и изразява удоволствие от страданието на другите.

Различаваме две форми на гняв - първичен (физиологичен) и вторичен (емоционален):

Първичният гняв е истински нападателният. Той е общ за животните и човека, но само у животните е чист, понеже у тях той не е смущаван от никакви "културни" задръжки. Той има характера на откачен рефлекс и силата на отприщена природна стихия. Това се дължи на обстоятелството, че той е свързан с дълбоки и неотразими витални потребности, за задоволяването на които се води жестока борба.

Вторичният гняв не е общ, свойствен е главно на човека, но се среща и у висшите животни. Той е опосредстван от духовни мотиви и често е свързан с удоволствието от страданието на другите. Това удоволствие е зародиш на цял ред чувства, в които се модифицира тая форма на гняв: чувство на господство, власт, сила, превъзходство, гордост и пр. Към вторичния гняв отнасят и така наречения интелектуализиран гняв - едно състояние, което е по-скоро потиснат или дори преодолян гняв и което е извор на друг ред чувства: омраза, завист, заплаха, отмъщение и пр.

Афектът на войната връща воюващия народ към по-примитивна психика; той отключва в него първичната форма на гнева, който бива толкова по-силен, колкото по-освободителен, не завоевателен характер има войната.

Афектът на боя, който стеснява в още по-голяма степен съзнанието на боеца - връща последния още повече към примитивната форма на гнева. Това тъкмо прави борбата със страха по-ефикасна, тъй като гневът, като афектно състояние, е противоположен на страха и, следователно, в борбата на боеца с последния той може да му бъде едно от най-силните оръжия.

2. Чувството на дълг към отечество и семейство. Друго чувство, също тъй дълбоко вкоренено в нашата психофизиологична организация, което може да бъде силно средство в борбата на боеца със страха, е чувството, което ни свързва

с отечеството и семейството. Боецът не е само биологическо същество, той е и социална и историческа личност. Като такава личност, той се корени дълбоко в земята и народа си и има върховен дълг към тях. Между инстинкта на "животното" и "дълга" на човека се колебае волята на боеца. С инстинкта той е страхливец, а с дълга - е герой. В борбата със страха се касае да надвие героят. Успехът в тая борба ще зависи от това - доколко чувството за отечеството ще е живо и доколко дългът към него е станал съвест на боеца. По тази причина по-рано, когато характеризирахме идеалния образ на боеца, ние туряхме в основата на неговото изграждане отечествената идея. Също тъй органическо и дълбоко е по-нататък и чувството към семейството. То е също едно силно оръжие против страха. В мирно време то трябва да се пази, да се култивира и разширява, за да обхване семейството на целокупния народ, а във военно време то трябва да се държи будно и напрегнато в душата на боеца. От чувството към отечеството и семейството иде най-непосредствено и най-интимно внушението "длъжен си" и "трябва", което поддържа волята на боеца и го примирява с опасността.

3. Чувството за лична чест. За моралната личност, каквато е боецът във време на война, поставен в положение да изпълни върховен дълг, това чувство е извънредно силно. Чувството за чест е социално мотивирано: чест има човек само като член на една общност, организирана в името на някаква идея. Безсмислица е да се говори за чест у един напълно изолиран индивид. Особено ясен е тоя социален характер на чувството за чест в боя при оная опростена и елементарна психика, каквато добиват бойците. В боя тъкмо чрез чувството за чест боецът се чувства ангажиран пред другарите си, които са свидетели на неговото държане пред опасността. Тук разколебаването на волята или измяната на дълга се преживява от боеца като позор, като самоунищожение и деградиране. Срамът пред такова поведение е силен стимул срещу страха. Затова в мирно време трябва да се пази и зачита личността на боеца, за да свикне и той към самоуважение. Това самоуважение ще го пази в боя от падение. Унизената, морално унищожена

и чувство на достойнство личност не може да изпитва с достатъчна сила отечественя дълг и не може да се жертва с готовност в изпълнение на тоя дълг

Има съществена разлика между общата морална чест и войнишката чест. Първата задължава към действия в съгласие с идеята за доброто, а втората - към действия в изпълнение на един конкретен дълг - дългът към отечеството. И понеже това изпълнение става при особено изключителни условия, то войнишката чест изисква от боеца още - преданост, другарство, рицарство, самообладание, смелост и храброст - най-силните оръжия срещу страха.

Войнишката чест изисква още едно ценно качество от боеца - чувството на отговорност. Отговорност пред собствената съвест, пред отечеството и пред другари. В известен смисъл чест и отговорност тук се покриват. Поемането на отговорност винаги е било въпрос на чест. Затова истинското рицарство винаги е предполагало и чувството на отговорност. По тази причина също възпитанието на боеца е било винаги и възпитание в чувство на отговорност. Особено голяма цена има това чувство като качество на началника. В германската, пък и във всяка войска, за най-благородна добродетел на началника се смята способността му да поеме отговорност, особено когато тя е проявена в тежки и опасни моменти на войната.

Чувството за чест, особено за войнишка чест, подлежи на развитие. За тая цел необходимо е да се поддържа у боеца постоянно будно чувството на самоуважение; да не се третира той по начин, който притъпява и унищожава самолюбието и човешкото му достойнство; да се стимулира чувството му за чест чрез подходящи примери от историята и съвременния живот; да не се поставя в условия (извън казармата), които уязвяват неговото лично достойнство и го карат да се чувства вън от живота. Изобщо не трябва да се забравя, че слабото чувство за чест лесно и бързо умира, ако не се пази грижливо и не се култивира внимателно.

4. Навикът към подчинение. В него се изявява добрата дисциплина на подчинените, станала им втора природа. Навикът към подчинение всъщност е

навик към известни представи и начин за действие. При изключителното състояние на боеца в боя, той действа подсъзнателно, но целесходно, преодолявайки външните пречки и надвивайки съмненията и колебанията на духа. Особено ценене е навикът към подчинение в продължителните и и тежки боеве под убийствен неприятелски огън, когато импулсите на инстинктите за самозапазване стават много силни и упорито придумват боеца да избяга от опасността. Силна опора на духа, който се бори срещу тия импулси, е тогава навикът към подчинение, внушението: "Ти трябва!", "Длъжен си!", "Заповедта трябва да се изпълни!" и пр., което е станало плът и кръв на боеца, което е минало в нервите му и е станало неотразимо. На тая почва е дейно тогава и чувството за чест и достойнство: съзнателната дисциплина носи със себе си оная вътрешна свобода и суверенност на духа, която характеризира моралната личност и без която не може да става и дума за чувство на чест.

Навикът към подчинение действа още по-сигурно, когато към него се прибави и примерът на началника. Тоя пример действа заразително, особено в тежките моменти на боя, когато действията на бойците добиват характер на действия по впечатление.

5. Привързаност към началника. Касае се за привързаност, която почива върху истинска обич и непринудено уважение. Настина, подчинението на боеца, както и неговата привързаност към началника не трябва да бъдат лично мотивирани; в тяхната основа трябва да стои студеното и безпристрастно Кантовско подчинение на дълга. Това подчинение съставя същината на пруската строгост и в него се състои духът на германската дисциплина. Прочутата вярност, която се възпява в немските войнишки песни - вярност към началници, другари - не е нито лична обич, нито някаква сантименталност; тя е преди всичко подчинение и другарство пред дълга. По тази причина верността и другарството трябва да се култивират в мирно време като чувства не сами за себе си, лични и себични, а като войнишки добродетели, сиреч като вярност към дълга и другарството в името на дълга. И все пак, ако покрай чисто военните си качества, чрез което спечелва

уважението и привързаността на бойците, началникът има и съответните човешки качества и ги прояви в отношението си към подчинените - но винаги респектирайки службата и дълга - тогава верността на бойците към него ще се превърне в истинска любов и в беззаветна преданост и готовност да го следват и най-страшния огън. Тогава, наистина, привързаността към началника се превръща в силно оръжие срещу опасността и страха. В днешната германска войска служебната строгост към дълга и човешката привързаност и обич към другаря са щастливо съчетани и това съчетание дава най-добри резултати.

За да спечели привързаността на подчинените си и да я превърне в средство против страха, началникът трябва:

- Да разбира отлично работата си;
- Да е напълно убеден в целесъобразността на разпорежданията си;
- Да държи за пълното и неизменно провеждане и изпълнение на тия разпореждания;
- Да има вяра в хората си, да не гледа на тях като на манкьори, саботьори и изменници;
- Да е спокоен, но твърд и решителен;
- Да е хладнокръвен и със самообладание;
- Да държи безусловно на дисциплината, да наказва, без това да повлиява иначе човешките му отношения към подчинените;
- Да се грижи като баща за подчинените си - първо за тях, че после за себе си;
- Да се поставя при същите условия като подчинените си;
- Да иска най-първо от себе си това, което изисква от подчинените си;
- И най-важно, да бъде винаги готов да даде пример за достойно държане при страдания и лишения или при тежки моменти в боя. Героичното държане на началника прави силно впечатление; то възбужда удивлението на подчине-

ните, увлича ги и ги импулсира за смели действия. Съвсем обратно влияе маската на нерешителността, колебливостта или дори страха върху лицето на началника.

6. Доброто здраве. Здравият, добре нахранен и добре отпочинал боец по-мъчно се поддава на страха, отколкото болезнения, изгладнелия и изтощен боец. Виталните сили носят със себе си и по-голяма самоувереност и смелост; под тяхно влияние човек лесно минава към действие и то без особени външни внушения. Напротив, при силно понижени витални сили - смелостта също е в упадък. Тоя упадък стига понякога до там, че и най-силните внушения отвън и най-вдъхновените стимулирания на волята остават безрезултатни. Тази зависимост на моралните от физическите сили съставя същината на оная "материална храброст", за която говори Клаузевиц. По тая причина грижите за здравото и бодро състояние на бойците във време на война са от първостепенно значение.

7. Тренирането в боя. Честото преживяване на страх, различен по сила и по качество, води към свикване с него. В психологията има един закон, според който силата на едно усещане или чувство отслабва щом причината, която го поражда, стане постоянна. За да се запази същата сила на чувството, трябва да се увеличи силата на причинителя му и то многократно. Понякога при такова увеличение на опасността - индивидът не може да понесе съответната степен чувство; настъпва едно отъпяване и безразличие, което облекчава понасянето на страха.

С отслабването на чувството при продължително действие на причинителя му, си обясняваме възможността да издържаме продължително силните впечатления, които ни предлага тревожната обстановка на фронта, особено на боя. Колко голяма е в това отношение разликата между каления в боеве боец от фронта и новака, който при всеки пушечен или артилерийски изстрел се свива, като че куршумът или снарядът пада отгоре му. Английска статистика след Световната война е показала, че нервни шокове от детонирането на снаряди и др. са дали несравнено по-малко обучените и тренирани войски, отколкото набързо подготвените допълващи части. Който е видял много пъти опасността в очи - престава

да се страхува от нея, или - както казва руската пословица: "Погледни страха в очите и той ще зажуми!".

Наистина, преживеният страх оставя понякога предразположение към страх, но това са редки и може да се каже болестни случаи, когато преживелицата е била тъй силна, че не само е смутила, но и основно е разтърсила душевната стабилност на боеца. В обикновени случаи, обаче, преживяният страх не оставя такива следи и дори споменът за него бързо отслабва. Сякаш той е някакво чуждо тяло в психофизичната организация на боеца и той бърза да се освободи от него. Особено характерно е това за бойците със здрави нерви, затова те могат и по-обективно да предават страшните преживелици, в които са участвали.

На това трениране в преживяването на страха се дължи наблюдението, че войска, която е била обстрелвана вече, се държи в боя много по-устойчиво, отколкото новата, още не обстрелвана войска. На него се дължи, според Бехтерев, и практиката на революционерите да революционизират масите чрез периодично предприемане на бунтове и въстания.

8. Любопитството. Необикновеното, както видяхме, поражда страх, то стъписва боеца, но в същото време буди и любопитството му. Човекът е под влияние на един постоянен и неотразим стремеж да види, да узнае - и тоя стремеж е особено силен по отношение на неща нови и изключителни; тогава той добива някакъв мистичен характер. У някои особено предразположени лица тоя стремеж е толкова силен, че и най-страшният опит не може да го потисне. Този стремеж към непознатото, тайнственото и изключителното стои в основата на всички онзи експедиции, които тръгват да открият нови земи или да завладяват нови височини, излагайки се на най-големи рискове и страдания. Със същия стремеж ще си обясним и поведението на оная категория доброволци във време на война, които постъпват в редовете на войската от любопитство, от романтична жажда за приключения и от рицарски нагон - да се борят с опасността. Разбира се, любопитството може да изложи боеца на най-големи изненади и страшни затруднения, но то действа в същото време и като противодействие срещу страха и

от най-тревожната действителност. Онова, което ни тласка към опасността, то е и на-силната опора на духа в тежките изпитания, на които ще налетим. В една анкета между германските бойци на фронта през Световната война се срещат и такива признания: "Пред първата атака, в която взех участие, бях обхванат изцяло от любопитство - да участвам и аз в нещо съвсем изключително. Това любопитство доминираше над всякакъв страх". В същата анкета се срещат и няколко признания на бойци, които пред опасността са били обхващани от такова любопитство, че реакцията на страха изобщо не е могла да настъпи.

9. Опасността не е абсолютна. Срещу нея сме обикновено мнозина - не всички ще бъдат улучени. И от най-страшния бой се връщат живи и здрави бойци - може би и ние ще сме между тях. Тая мисъл не е съвсем без почва, не е чиста и суха абстракция: тя стои по посока на "протеста" на инстинкта за самозапазване, който се надява и е в съгласие със силната жажда за живот, със стремежа да се надвие смъртта. По тази причина тя действа успокоително. В голямото напрежение пред опасността тая мисъл трябва да се повтаря. Тя връща надеждата и потиска страха. Особено дейна е тя у бойци със силно религиозно чувство. Тогава към надеждата се прибавя и упованието в Бога. Това упование и вярата, че ще останат невредими, може да стигне у такива бойци до фатализъм, до предчувствие, че ще останат живи, което предчувствие ги прави смели и издръжливи. "При първото ми раняване в боя при Сома винаги си казвах - не бой се, нищо лошо няма да ти се случи - и при най-тежки опасности аз не изпитвах никакъв страх. При второто ми раняване във Фландрия си казвах същото. Аз винаги оцелявах и винаги си мислех - нищо лошо няма да ми се случи".

За успокоението, което иде от мисълта, че опасността не е абсолютна, има и едно обективно оправдание. Опитът е показал, че с увеличаването и усъвършенстването на техниката във войните процентът на загубите не се увеличава, а обратно -намалява. Срещите на големи маси в ръкопашни боеве става все по-рядко и тази е навярно причината за намаляването на загубите. Следователно не само субективно, но и обективно боецът е прав, когато си мисли: "От стотиците

снаряди един е в пълно попадение, а и от него може би няма да пострадаш". Субективната надежда винаги съдържа и малко обективна истина.

10. Масовото самочувствие. Опасността е по-страшна, когато сме сами срещу нея. В състава на по-голяма или по-малка войскова част, в масата ние я посрещаме по-спокойно. Това се дължи на няколко причини:

а) Преди всичко, изолираността, усамотението предразполагат към страх, особено при тревожна обстановка. Психологията установява това опитно, а и всеки знае тоя факт от лични наблюдения.

б) В състава на масата индивидът излиза извън границите на своето егоистично "Аз", освобождава се в голяма степен от гнета на неговия инстинкт за самозапазване, а ведно с това и от реакцията на тоя инстинкт - страха.

в) Другарите наоколо действат успокоително, понеже ведно с тях споделяме еднаква съдба; тежестите на тая съдба се сякаш разпределят.

г) В състава на масата самочувствието на индивида се повишава; той се чувства силен със силата на масата. Възможността за съвместна съпротива прави внушението от опасността по-слабо, а ведно с това отслабва и страхът.

д) Присъствието на другите около нас увеличава сигурността ни, че в случай на нужда има кой да ни помогне. Това, при тревожната обстановка на фронта или в боя, носи на боеца по-голямо успокоение.

Героят от романа на Е. Ремарк (б.р.: На западния фронт нищо ново) се връща, след домашен отпуск, отново на фронта и при едно нощно щурмово нападение, в което взема участие, загубил отчасти тренировката си през време на отпуската, изостава от другарите си залегнал в една снарядна яма: "Продължавам да лежа в ямата. Гледам часовника си. Минали са само няколко минути. Челото ми е влажно, кухините на очите ми са мокри, ръцете ми треперят, дишам едва-едва. Това не е нищо друго, освен припадък от страх, един обикновен кучешки страх. Как искам да лежа и да не се движа. Тялото ми е залепено о земята, правя сетен опит да се дигна - не мога. Става тъкмо обратното: притискам се в земята, не мога да вървя напред. Най-сетне решавам да остана да лежа. Ала изведнъж в

съзнанието ми нахлува една вълна от срам, разкаяние, но също тъй и чувство на самозапазване. Повдигам се малко, за да хвърля поглед наоколо. Вглеждам се с горящи очи в тъмнината. Светна ракета - залягам отново в ямата. Боря се всяка минута със себе си, искам да изляза навън и да отида нататък, казвам си: "Трябва да вървиш с другарите си,това не е глупава заповед". А в същото време пробляснва друга мисъл: "Малко ме е грижа - само веднъж ще се мре". Причината за всичко туй е тая отпуска, извинявам се аз пред себе си. Ала сам не вярвам в това, чувствам се съвсем слаб, издигам се бавно на лактите си и се облягам върху брега на ямата. Чувам шум зад себе си и се скривам отново. Въпреки грохота на артилерията тоя шум е твърде ясен. Вслушвам се: това са наши хора, които идат от окопите. Долавям спотаени гласове, познавам гласа на Кат. Внезапно ме облива силна топлина. Тия гласове, тия тихи думи, тия стъпки в окопите зад мен ме откъсват изведнъж от страшната самота и от смъртния ужас и ме връщат всред действителността. Тия гласове са нещо повече от самия живот, повече от майчина милувка и от страха, те са най-силното успокоително средство, каквото може да пожелае човек - тия гласове на моите другари. Аз вече не съм самотното, трепереще същество сред тъмнината - аз принадлежа на другарите си...ние всички имаме еднакъв страх и еднакъв живот..."[88].

Независимо от това чисто психологическо влияние на масата върху самочувствието на боеца, има и друго още по-дълбоко - етическото влияние. В състава на масата индивидът напуска своето "Аз", за да се слее с колектива. В него се събуждат социални чувства и чувства, които го свързват с общността на въоръжения народ. В тия чувства оживяват връзките му с народа и отечеството и всички ония войнишки добродетели, които увеличават съпротивителната сила на боеца срещу опасността и страха. Особено изострено е тогава чувството за чест, което предпазва боеца да прояви страх пред очите на другарите си.

11. Забраната на тревожни слухове. Началникът трябва да бъде особено бдителен срещу тревожните слухове. Излишните разговори и тревожните слухове около предстоящата опасност фиксират вниманието на бойците върху тая

опасност и създават предразположение за реакцията на страха. Един германски офицер разправя колко неблагоприятно било повлияно настроението в неговата рота от такива излишни разговори за коварния начин на действие у черните, когато за пръв път озовали срещу такъв неприятел. Друг път, при смяна на позицията, на ротата било предадено от сменената част, че противникът усилено минирал участъка. Това съобщение фиксирало вниманието на ротата в тая посока и станало тема на постоянни разговори между бойците. От тоя момент насетне всеки шум се тълкувал неправилно и се предавал тревожно на ротния командир. Явно било, че се създало предразположение към страх от минна дейност от страна на противника, което предразположение поддържало постоянен смут у бойците[77].

Отрицателното влияние на излишните разговори и зловредните слухове се засилва още повече от увеличената внушаемост на бойците поради създадената пред опасността масова психика. Тая масова психика привежда бойците в едно хипноидно състояние - много благоприятно условие за разпространяването на тревожни слухове. Понякога тия слухове правят боеца недоверчив към началника и тогава борбата с тях е много трудна. В тия случаи борбата със страха е борба със зловредните разговори и слухове за опасността. Най-добро средство в тая борба е правилното осветляване на бойците върху обстановката, която ги тревожи, тъй като ясната опасност е по-малко страшна от неясната. Понякога намесата на началника в това отношение става особено належаща, тъй като отприщеният страх е бързо заразителен и може лесно да се превърне в паника.

12. Активността. Природата е устроила човека да бъде активен срещу опасността или като бяга, или като налита върху нея. Във време на война бягането от опасността е недопустимо от морала и забранено от закона. Най-тежки са, както вече знаем, ония моменти, когато - противно на нашата природа - трябва да понасяме пасивно опасността. Тогава склонността на бойците да бъдат дейни се изявява в някои дребни, понякога дори смешни прояви. Например да пушат, по-скоро заради движенията, свързани с пушенето; или да се местят от едно място на друго; да си преглеждат оръжието; да си чистят дрехите и пр. Тая активност

е по-скоро физиологически мотивирана - много силният страх парализира тялото, следователно активността се явява като противодействащо средство. Подвижната война е по-благоприятна в това отношение от позиционната, която приковава на едно място и често поставя боеца в положение да понася пасивно опасността.

13. Хуморът. Най-добро средство да се избегне угнетителното състояние на напрежението и уплахата пред опасността е хуморът. Какъвто и да е - той нарушава пакостното мълчание и не оставя боеца да се отдава на себе си. Той действа като отдушник на напрежението,отвлича и разсейва вниманието, омаловажава опасността и ни кара да гледаме на положението си не тъй остро. Още по-благотворно е влиянието на хумора, когато той усмива опасността или самия страх - тогава той буди жизнените ни сили и подпомага вътрешната ни съпротива. Най-весели са моментите, когато опасността отминава, тогава - по закона на контраста - страхът се пречупва във весело настроение и хуморът се засилва.

Има хумор, който иде по-скоро от усилието на бойците да запазят самообладание, а не от действително спокойствие или весело разположение. Тъкмо на него се вижда най-добре, че наистина хуморът се търси като средство против реакцията на страха. "Интересни за наблюдение бяха пижетата. Щом се чуе гърмежът, някой ще извика подигравателно: "Идее!". Гледаш в тоя момент всички се понадигат и оперват уши като заек кога чуе кучешки лай. Услушват се с отворени уста, за да схванат посоката на снаряда - дали е към тях право или отива настрана. Лицата им уж ухилени, но очите са широко отворени и гледат плахо. И изведнъж, като по команда, всички забиват глави в земята. В тоя момент снарядът пропищява със страшна сила, сякаш грамадна длан се слага върху главата ти и с къс удар я прилепва о земята"[108].

Общи са признанията на бойците за благотворното влияние на хумора в тежките моменти на фронта. "Мой най-добър другар през войната беше хуморът. Приказваме и се смеем за различни неща. Всеки нов материал и всяка нова шега биваха добре дошли; само да не се мълчи, да не остава човек със своите егоистични мисли". "Често весела дума от един другар или една шега отвличаха

вниманието в друга посока; понякога беше достатъчно да си спомним някакво весело преживяване, за да отклоним мисълта си от опасността"[68]. "Ужасът на фронта изчезва, щом му обърнем гръб. Ние говорим за него с груби и цинични шеги...Тъй приказваме за всичко и това ни спасява от подлудяване. Докато гледаме така на нещата, ние оказваме съпротива". "Трябва да гледаме на положението си колкото се може с по-голяма несериозност. За тая цел ние използваме всяка случка, за да поставим непосредствено до ужаса шегите и глупавите закачки. Без тия закачки скоро бихме изнемогвали"[88].

След Световната война излязоха множество сборници с войнишки хумор от фронта. На тия сборници се вижда най-добре ролята на хумора като защитно средство за боеца.

14. Музиката. По същия начин успокоително влияе и музиката или песента. Вече най-обикновеното тананикане отклонява мисълта от опасността и разсейва. Така малкото момче нощем в тъмните улици, които внушават страх, свири с уста, за да пропъди тревожните си представи и мисли. Особено благотворна се оказва на фронта задружната песен. Ето някои признания на германски войници от Световната война: "Противникът обстрелва участъка ни с 28-сантиметрови снаряди. Ние стоим в закритието си и очакваме всеки момент пълно попадение, което ще ни унищожи. Една устна хармоника отслабваше през това време нашето напрежение поддържаше надеждата ни". "Тананикането на една мелодия е вече достатъчно да ме увлече така, че да не мисля за нищо друго. Това изпитах за пръв път във Фландрия през 1917 година". "Тази есен аз открих една твърде ефикасна метода за борба със страха - народната песен. Често тя увличаше цяпата рота". "В тежките минути на фронта аз намирах утеха и в черковната песен; тя ме правеше съвсем недостъпен за страха"[68].

15. Алкохолът. В някои войски преди щурм дават на бойците алкохол. Алкохолът действа физиологически в обратна посока на страха. Той прави бойците по-смели, по-импулсивни, но той ги прави и по-лекомислени и по-безразсъдни, поради което увеличава процента на жертвите. Освен това, неговото въз-

действие е моментно; войници, които са влезли в бой, след като са взели алкохол - проявяват по-малка издръжливост - физическа, понеже напрежението на мускулите отслабва - и духовна, понеже моралното им съзнание бива помътено.

16. Физиологически средства. Страхът, както всеки афект, се придружава от редица дълбоки физиологически промени. Тия промени ние разгледахме на друго място. Едно средство срещу страха би било, ако се предизвикат у бойците физиологически промени в обратна посока. Така например страхът понижава инервацията на мускулите; срещу това ние бихме могли да се борим чрез активни движения, които биха поддържали на по-високо ниво тая инервация. Или страхът стеснява кръвоносните съдове и изтиква кръвта към вътрешността на тялото; чрез разтривки на тялото можем да задържим този процеси тъй да привлечем кръв към периферията на тялото и към мозъка. Или страхът намалява работата на секреционните жлези, поради което слюнката намалява и устата пресъхва; чрез разхлаждане на устата с водата бихме могли да действаме в обратна посока. Както чрез различни медикаменти, предизвиквайки промени в състоянието на мускулатурата, кръвоносните съдове, дишането и пр., можем да предизвикваме едни или други чувства - на апатия, меланхолия или пристъпи на радост - така чрез споменатите физиологически средства ние можем да се противопоставяме на страха. Особено благотворно е влиянието на дълбоките вдишвания и издишвания.

17. Мерките срещу изненади. Много важна грижа на началника, особено при подвижната война, а най-вече при отстъпателния бой, е да бди да бъдат избягнати изненадите. Изненадите са най-благоприятното условие за избухване на страха и то в най-опасната му колективна проява - паниката. Охраняващите, наблюдаващи и разузнаващи органи трябва да бъдат винаги подробно ориентирани и предупреждавани за тая опасност и често трябва да бъдат проверявани.

18. Наградите и отличията. Те са засвидетелствана признателност на отечеството заради изпълнен дълг към него и, както е скъпо чувството към отечеството, така е скъпа и безкористната награда като признателност за беззаветна служба към него. Освен това наградите и отличията са ценен спомен за бойци-

те; те им напомнят всичко преживяно от тях на фронта, а най-вече за ония моменти на крайно напрежение, когато те са отивали срещу опасността, примирени със смъртта. Най-сетне наградите и отличията са не само израз на признателността, но и средство да се утвърждава волята на бойците в тяхното храбро държане и да се буди ревност у другите да следват техния пример. Това значение на наградите и отличията продължава и след войната - в мирновременния живот.

19. Наказанието за проявен страх. Едно средство за борба със страха може да бъде самият страх. Не всеки боец е смел и храбър, не всеки притежава високи морални качества и е способен на продължителна издръжливост. При тревожната обстановка на боя един слаб боец лесно може да се поддаде на страх, и под негово влияние, на недостойно поведение. За психиката на такъв боец по-ефикасно средство се явява опасението му от наказание за явно проявен страх в лицето на неприятеля. Като предупреждение, това опасение е също едно средство против страха.

XV. ПСИХОЛОГИЯ НА БОЕЦА В БОЯ

Най-значителният момент през войната, който буди най-силни чувства и напрежение у боеца и който поставя цялата негова психика на най-тежки изпитания, е боят. Душевното състояние на боеца в боя е твърде сложно. В него се срещат две противоположни сили, които влизат в тежка борба: страхът, сиреч реакцията на инстинкта за самозапазване, атакуван от ужасните средства на боя, и смелостта, сиреч реакцията на дълга и войнишкия дух изобщо, който се домогва до победата. Тази борба не е напълно изнесена в ясното съзнание на боеца, тъй като факторите, които участват в нея, са дейни предимно емоционално. Между тия фактори на първо място са: чувството за лично достойнство; срамът от другарите; патриотичното чувство; съзнанието за важността на момента и последиците от него и пр.

Този комплекс от чувства и борбата със страха създават у боеца едно крайно напрежение, което съставя вътрешното съдържание на т.н. боен афект. Афектът на боя предизвиква цяла редица промени в съзнанието на боеца и неговите функции, общата картина на които съставя това, което наричаме психика на боеца в боя.

Преди да характеризираме психологически състоянието на боеца в боя, ние ще приведем тук няколко твърде сполучливи изложения за това състояние, като непосредствено преживяване, с които ще скрепим след това нашата характеристика. Изложенията засягат моменти от преди боя и в самия бой; те разкриват от различни страни бойния афект и така дават достатъчно материал за една анализа на тоя афект.

"Чувството, което изпитва човек, когато за пръв път попадне в най-предните огневи линии, е особено. Предварително той е уж точно осведомен за всяка подробност, знае как трябва да се движи в ходовете за съобщение и какво трябва да стори при внезапно огнево нападение. Всичко това, обаче, изчезва от паметта, преживяното от предните линии се оказва съвсем ново. Редицата, човек след човек, се приближава, под закрилата на тъмнината, към окопната система; крачките следват тежко една след друга и в очите, поради необикновеното и напрегнато взиране в мрака, се усеща някаква болка; човек би ги затворил, ако не трябваше да внимава за връзката си напред и назад. Небето проблясва отвременавреме - опитните другари обясняват, че това са ракети. Всичко е още неясно. Само една мисъл засяда инстинктивно в съзнанието - "там са предните линии" и веднага след това - "кога ще бъдем там". Вече се чува монотонното свистене във въздуха. Пушечен и картечен огън - противникът "претърсва" местността. Из едно не особено далечно разстояние иде къс отсечен гръм: артилерийски изстрел. Настъпва смущение и задръжка в редицата, краката потрепват и - пак въпросът - кога ще стигнем отпред? Всъщност, то не е въпрос за време или за разстояние, което има да се измине. В тоя момент не се усеща тежестта на раницата, не се усещат и каишите й върху гърдите, които затрудняват дишането; само една неиз-

вестност, която става все по-голяма и по-силна, и едно желание - за упорно и сигурно убежище, гдето може да се почива и да се мисли. Най-сетне стига се в предните линии, сърцето бие като чук, докато се заеме определеното място в окопа, и - преди да се ориентираме за закритието, в което ще се настаним - обръщаме очи към позицията на противника и за пръв път се привеждаме, ако от там светне или ако снаряд от нашата артилерия пролети над главата ни. Това са моменти, когато човек изпитва студени тръпки по кожата си; дори и когато е суров и не твърде впечатлителен - той бива възбуден и инервиран, тъй като това, което става с него, е съвсем необикновено, то не може да се нарече само грозно или страшно. Мъчно е да се застане срещу него с кураж или съзнателна съпротива, тъй като тук съзнанието като че изчезва пред нахлуването на зашеметяващите чувства".[85]

В очакване на заповед за откриване на огън от артилерията за предстоящата атака в първия ден на Тутраканския бой:

"Денят беше един от рядко хубавите ясни, слънчеви дни. Наоколо, по целия фронт, беше тъй тихо, приятно, сякаш ей сега ще тръгнат орачи и копачи из полето. На нас, обаче, в този момент това мъртвило в природата действаше на нервите някак зловещо. Сърцата ни силно биеха от напрежение и неудържимо вълнение. Всеки чувстваше, че нещо става с него, вътре в него, за което, обаче, не можеше да си даде точна сметка. Чувстваше някаква лекота в стомаха, сякаш си гладен, а гърлото ти се свило, вртиш залъка из устата си и не можеш да го глътнеш. Устните често засъхват, постоянно ти се пие нещо. Ставаш и разсеян, току бъркаш из джобовете, едно вадиш, друго пъхаш - нещо търсиш, а сам не знаеш какво. Усещаш, че всеки атом от тялото ти вибрира, че нещо ти гори отвътре, а пък трепериш като от треска. "Сетам да ми играе душата у нетре" - каза Пижо - и това е най-подходящото определение на туй психологично състояние".[108]

"Направиха се нужните разпореждания и с леко вълнение всички очаквахме уречения час. Това е едно особено непроизволно, неуловимо и неподдаващо се на описание чувство, което всеки изпитва пред боя, пред всеки бой!

Изразява се то с едно общо трескаво състояние. Най-напред се усеща едно слабо повдигане на температурата, като последствие от избягването на кръвта от лицето, по което се разлива слаба бледост. Естествено - и сърцето ускорява темпа. В гърдите се чувства задуха (липса на въздух), а около врата - теснота. Затова гласът излиза някак дрезгаво като малко пресипнал, та става нужда, особено след по-дълго мълчание, човек често да се изкашлюва. Лицата стават съсредоточени, замислени. Словоохотливостта изчезва, неусетно настъпва мълчание. Във всички действия и движения се забелязва една суетливост и раздразнителност. Току виж някой се прекръстил, но с една лека, виновна усмивка, уж на шега. И умът неволно повтаря някоя молитва, като се мъчи да си припомни отдавна забравените й слова. Другари и непознати се срещат и изпращат, стискат си горещо ръцете или просто с живо махане на ръка пожелават си взаимно на "добър час"... Всички тия симптоми се проявяват като резултат на непреодолимо чувство (не искам да употребя думата "страх") пред неизвестното. Усещаш потребност да виждаш кураж у другите, да виждаш и четеш по лицата на околните смелост и безгрижност, които се отразяват и върху теб самия и които заглушават и забулват зловещата сянка на невидимата, но чувствана опасност.

Но както нищо в света не е вечно, не е вечно и това душевно състояние. То трае само в първите минути - докато се почне веднъж. Затрещят ли пушките, загрухтят ли топовете - личното "Аз", чувството за опасността изчезва като таласъм след първи петли... като отстъпва място на една внезапна злоба и свирепост - и всичкото внимание се съсредоточава тогава "напред" към неприятеля; умът и енергията се насочват някак машинално към най-рационалното и полезното изпълнение на възложената ти задача, за постигане на общата цел - съкрушаването и унищожаването на врага. Несъзнателно, но здраво, дълбоко в душата на всякого засяда чувството за изпълнение на дълга! И от тоя момент вече "човекът" се превръща на автомат. Разумът, съзнанието отлетява - остава "машината". [108]

"Вие искате да знаете какво изпитва боецът, когато за пръв път попадне под огън - дали чувството на смелост и гняв преодолява тогава чувството на

страх? Единственото, което мога да ви кажа в това отношение, е, че в оня момент никой боец няма и не може да има ясна представа за нещата. Боецът тича напред, пада на земята, отново става и стреля като в сън. Той е загубил чувството за време. Има минути, които продължават като че с дни, а има дни, които като часове отлитат. Боецът престава да се съзнава като личност; той е само част, отломка, молекула някаква от една огромна маса, която се вълнува и гърчи. При ясно и трезво съзнание едва ли някой би издържал ужаса на боя. За щастие, в критичните моменти у човека се събужда един нов - или по-право - един дълбок инстинкт от прастаро време. Казвам "за щастие", понеже тоя инстинкт потиска, докато трае боят, способността за мислене и усещане. По-късно, когато всичко мине, боецът усеща тръпки по снагата си при спомена за видяното и преживяното от него". [85]

Тия описания за състоянието на боеца пред или в боя са правени въз основа на личен опит, те са може би недостатъчно пълни и ефектни, но са искрени и неподправени, затова са и ценни. Разбира се, те могат да бъдат още умножени, но за нашата характеристика на бойния афект те са достатъчни.

От тия описания се вижда, че непосредствено преди боя, както и в самия бой, боецът изпада в едно изключително емоционално състояние на крайна напрежение. Това състояние има всичките особености на афекта, то е бойният афект. Този афект настъпва като реакция срещу една съвсем нова действителност, пълна с опасности и с неизвестности и чужда на досегашния опит на боеца. Със своите внушения тя разтърсва из дъно психиката на боеца и определя неговото поведение.

Кои са особеностите на бойния афект и какви са проявите на боеца, обхванат от тоя афект?

1. Афектът на боя, както всеки афект, настъпва бързо и сравнително бързо отминава. Наистина, той е обикновено в латентна, скрита форма и в тая форма трае през всичкото време при условията на фронта. Но тепърва в боя той се превръща в живо и напрегнато състояние, което обхваща боеца. В зависимост от характера и условията на бояq това превръщане става най-често изведнъж. И

тъкмо колкото по-внезапно е то, толкова повече се развива по подобие на афекта. Ако боят е продължителен - продължителен ще бъде и афектът на боя. Общо, обаче, тоя афект се смята бързоходен, тъй като боят в сравнение със спокойните дни през войната е по-рядко и изключително явление.

2. Афектът на боя е извънредно силен. Особено в моментите, които предхождат боя, когато в очакване на опасността мисълта за нея е особено мъчителна. Но силата на бойния афект може да бъде увеличена и от картините на боя, често твърде жестоки, които поразяват нервите и потискат душата. "В боя на 19 май полкът за един ден загуби в убити и ранени повече от 2000 гренадери... Току що завърналият се в полка, оздравял от раните си щабскапитан Ш., известен веселяк и любимец на всички, който никога не падаше духом, беше съвсем побелял в тия два дни на боя".[86]

Но и силата на бойния афект има свои граници, и тя стига един "горен праг", отвъд който настъпва едно отпъляване и безразличие към тревожната обстановка на боя. "...Но бутнах коня напред и цялата тая сантименталност (пред ужасната картина на смъртта, която авторът подробно рисува, С.К.), нахлула за момент в съзнанието, също тъй бързо се изпари... Всички човешки чувства са затъпени, душата се превръща на просто огледало, което само отразява механически, без да възприема, без да запазва следа...".

3. Докато трае афектът на боя - съзнанието на боеца е силно стеснено. По тази причина излизането от състоянието на напрежение след свършването на боя се преживява от боеца като събуждане от сън. Съзнанието сега се успокоява и възстановява, връща се към себе си - сякаш преди това е отчасти липсвало.

Стесняването на съзнанието е едно благоприятно условие за участието на боеца в боя. В това състояние той не е достатъчно впечатлителен и всичко онова, което е от естество да го разколебае - не може да намери свободен достъп в съзнанието му. Неговото съзнание е фиксирано в мисълта за противника и за предстоящата опасност, срещу която трябва да действа. Това напрежение на съзнанието в една посока, задържането му върху едно впечатление, една мисъл или

едно очакване - усилва от своя страна стесняването му. Също така действа и мълчанието. Отделните съзнания са сякаш напълно изчезнали; под тях на преден план е излязъл нападателният инстинкт, който споява отделните индивиди в маса. Задружното "Ура!" или "Напред, на нож!" усилва това спояване. Масата се превръща в сурова и страшна стихия.

Поради това стесняване на съзнанието, преживяванията на боеца в боя, особено в първия бой, са неопределени. Боецът има тия преживявания в едно силно изместено състояние, поради което и по-късно може да си даде сметка за тях. Една причина за тая неопределеност е и липсата на подобен предварителен опит. Едва по-късно, след като е участвал в няколко боя и се е в известна степен тренирал, боецът е в състояние да се върне в спомените си към изключителните преживявания в боя.

Интересно е, че в първия бой, при тъй нареченото "бойно кръщение" боецът е по-скоро в състояние на напрежение и изтръпналост, в което чувството страх сякаш съвсем не участва. Тоя факт зависи наистина от стесненото съзнание на боеца, което го прави слабо впечатлителен за опасността, зависи също и от липсата на предварителен опит, поради което мисълта му за опасността е неопределена, но той се дължи и на здравите и неразвредени нерви на боеца, обвити сякаш в някаква кора, която е още цяла, неразкъсана.

Но ако стесняването на съзнанието благоприятства участие в боя, тогава всички пречки които идат да "събудят" съзнанието на боеца, да го извадят от стесненото му състояние, да го накарат да осъзнае опасностите, на които се излага, и по тоя начин да възстановят способността му да преценява и съобразява - действат в посока, която затруднява участването в боя. Такива препятствия са например телените мрежи. На това се дължи обстоятелството, че при малки или големи нападения на неприятелските окопи, често се стига до телената мрежа и там настъпва разколебаване и дори връщане назад. Телената мрежа, както всяко друго естествено или изкуствено препятствие, задържа боеца, "събужда"

съзнанието му, кара го да осъзнае опасността и така да се поддаде на реакцията на инстинкта за самозапазване.

В това се състои голямото психологическо значение на препятствията; те не само задържат на мястото на най-голямото поражение на огъня, но поставят и духа на бойците на изпитание.

По същия начин - пробуждащо - влияят върху боеца и труповете на убитите, особено когато са наши, виковете и стенанията на ранените и пр. Затова бързото прибиране на убитите и ранените от бойното поле има преди всичко голямо психологическо значение.

4. Боецът като че загубва всяка усетливост. Като че пада някаква завеса пред очите му и ги прави сякаш недостъпни за външните впечатления. Очите гледат, пък не виждат, освен в един тесен зрителен кръг. Ушите са отворени, а сякаш не чуват, като че съзнанието не бди зад тях.

Тая понижена усетливост настъпва не само за висшите, но за и нисшите сетива, включително и органните усещания. Не се усеща умора, поради което преодоляването на усилия и задръжки става сравнително леко. Не се усеща глад, жажда, студ, жега, безсъние и пр. Дори усещането на болка е силно притъпено. Много често се случва ранени бойци да не усещат раните си. Големият германски летец Мьолдерс разправя как в едно летене над Англия попаднал в един английски рояк от десетина апарата. "Те всички се надпреварваха да пожънат лесни успехи и в това си желание си пречеха взаимно. Аз правех всевъзможни движения между тях и с това ги объркваx още повече. Въпреки това, получавах попадения в моя апарат. Охладителят и бензиновият резервоар бяха продупчени. Не ми оставаше нищо друго освен да бягам към канала. Англичаните се спуснаха подире ми като водопад. Поручик Л., който наблюдаваше тая гонитба, можа да свали най-близкия до мен неприятелски апарат. Това ме много облекчи. За щастие моторът издържа до френския бряг. Когато исках да кацна, дирекционът не вървеше. Значи трябваше да се сгромолясам на земята. При излизане от машината почувствах силна слабост в краката. Погледнах и видях по тях кръв. Лекарс-

кият преглед в лазарета установи три куршума в бедрото, един в коляното на десния крак и един в левия крак. В разгара на боя не бях усетил, че съм ранен. Впрочем, куршумът в коляното и днес още не е изваден."

"Когато извършихме първото нападение и издържахме на един силен огън, аз не бях нито възбуден, нито в някакво особено настроение. Първите три седмици аз не можех да се освободя от представата за някакви маневри, в които участвам, въпреки кръвта наоколо. Чак когато ме раниха и ме отнесоха на носилка от бойното поле през една гора, в която се движихме цял час под артилерийски огън, тогава почувствах боя. И нека изповядам: по целия път аз преживях страшни мъки - не от раните си, а от страха, че може пак да бъда улучен и този път убит". [14]

"Продължавайки на наблюдавам, изведнъж аз почувствах, че се задушавам и падам в някаква бездна. Умирам - си казах, ето още малко и аз ще бъда мъртъв. Но аз отново почнах да дишам леко ... Когато отворих очи, видях, че лежа в дим и че нещо се сипе отгоре ми... Гренадерите при мен лежаха в кръв. Погледнах тогава и себе си - из лявата ми ръка като фонтан шурти кръв. Китката на ръката ми беше откъсната и пръстите ми лежаха на дъното на окопа. Видът на раната беше ужасен... Разбрах, че в окопа е паднал наш снаряд". [86]

"... За късо време аз загубих от ротата си в убити и ранени 130 човека; останаха на лице само 65. Ръката на командира на трети взвод беше откъсната над лакътя, така, че висеше на парче кожа. Той извади ножа си и сам я отряза. След това поиска цигара и се остави да го отнесат на превързочния пункт". [86]

5. Преиначено възприемане. Като притъпява усетливостта, афектът на боя влияе и върху възприятията на боеца, които биват повече или по-малко преиначени. Ние знаем вече, че във възприятието са дейни сетивни впечатления и представни съдържания и че то зависи, поради това, от обективни и субективни условия. Афектът на войната влияе върху двата вида условия и така преиначава възприятията на боеца: като понижава усетливостта, той променя сетивните впечатления, а като влияе върху репродукцията на представите, той определя предс-

тавните съдържания, които участват във възприятията. Преиначаването на възприятията по тоя двоен път може да стигне до пълна илюзивност.

Влиянието на бойния афект върху възприятията на боеца се наблюдава преди всичко на преценките за време и пространство. В изключително напрегнати моменти на боя тия преценки са силно изместени. Така, например, при пасивно понасяне на голяма опасност настъпва една пустота в душата, при която минутите се преживяват дълги като дни. Същите тия мъчителни часове после, в спомена за тях, се струват кратки като минути. Аз си спомням с какво учудване на другия ден след боя при Карагач видях - като че с нови очи - мястото, по което се беше водил боят. Това място ми се стори сега съвсем ново - други бяха разстоянията и височините и съвсем други размерите на препятствията, през които бяхме минали. Много от разногласията на началниците при съставяне на бойните релации се дължат на преиначени възприятия под влияние на бойния афект.

Това влияние на бойния афект върху възприятието добива извънредно голямо значение при наблюдателната, разузнавателната и охранителната служба. Така например, бойното поле до противника трябва да се наблюдава най-внимателно - не само денем, но и нощем, през всеки сезон и при всяка климатическа промяна. Всяко движение, всеки храст, дърво, светлина, сянка - трябва да се види и наблюдава. Най-слабият шум трябва не само да се чуе, но и да се изтълкува, защото всяко движение и всеки шум може да бъде, за опитния наблюдател, ценно указание за намеренията на противника.

Още по-напрегната е работата на изнесените пред линиите подслушвателни постове, или на нощните патрули, чиято задача е да се приближат колкото се може по близо до противника. Тяхната наблюдателна работа е особено деликатна. Какво означава шумът, долавян откъм страната на противника? Може би противникът усилва телената мрежа, може би поставя испански ездачи или усилва закрития си. Не усъвършенства ли той окопите си или не приготвя ли изходи за нападение? Тая тънка и извънредно важна наблюдателна работа трябва да бъде сигурна, фактична, тя не трябва да е повлияна от субективното състояние на

наблюдателя, не трябва да бъде преиначена от тревогата и напрежението на бойната обстановка.

Понякога по донесенията на началника на охраната може да се съди със сигурност дали тоя началник е спокойна или е паническа натура. В първия случай можем да се доверим на службата му, във втория случай, обаче, тая служба става опасна.

И при най-модерните средства за наблюдение, с каквито си служи съвременната войска - най-накрай пак човешкото око е, което трябва да вижда, и човешкото ухо е, което трябва да чува. Освен това никакво съоръжение не може да замени тълкувателната работа, свързана с видяното и чутото, тази работа може да върши само човекът. От тук се вижда колко важна е - при наблюдателната, разузнавателната и охранителната служба - боецът, който изпълнява тая служба, да е спокоен. Бойната обстановка, обаче, атакува тъкмо това спокойствие.

Като преиначава възприятието, бойният афект влияе и върху ориентирането в пространството. Излишно е да се говори за значението на това ориентиране във време на война, особено при бойна обстановка. Всяка грешка тук, която в един решителен момент може да забави или съвсем да заблуди началник или войскова част - може да има фатални последици.

Особено тежки са тия случаи на преиначаване, при които възприятието добива илюзивен характер. Условията за такава илюзивност са сега на лице: от една страна понижената усетливост прави сетивните впечатления неясни, от друга - афектното състояние благоприятства реагирането на тия сетивни впечатления с несъответни представи.

Ето още няколко примера за илюзивно възприемане при бойна обстановка, от които се вижда, между друго, какви могат да бъдат при тая обстановка последиците от илюзивното възприятие:

"Смятах, че веднага ще заспя, но се излъгах. Нервното състояние, в което се намирах, не ми позволи дълго време на склопя очи. Потрака ли наблизо покрай нас някоя каруца, някой войник ли изтърсва платнището си от прах или

друг, минавайки в тъмното покрай палатката, се спъне неочаквано в колчето или въжето - в ушите ми се отекват вече гърмежи, аз скачам на половина и питам ординареца, който още шета и се върти насам - натам, "къде стрелят"?... Успокоителният отговор на ординареца ме отрезвява и аз полушеговито му казвам: "Ех, Петре, Петре, - тая работа хич не ми харесва". 108

"Изток почва да белее и тънък ветрец вледенява лицата ни. Изведнъж наостряме очи и уши, а сърцата ни лудешки заиграват; нещо тъмно се движи недалеч от телената ограда. Скоро, обаче, се убеждаваме, че това е храст, събуден от утринния ветрец. Но въпреки това, вълнението от илюзията дълго обтяга нервите ни. 116

В един бой (в англо-бурската война) английски патрул взел един камък за залегнал бур и открил по него огън, който се предал по цялата колона и предизвикал паника.

През Световната война имало един случай на източния фронт, когато ята движещи се патици било взето от някаква руска част за австрийска верига. 43

"А през една от многото нощи на дежурство имаше и тревога. Сънен часови, подплашен от въображаема сянка, хвърля червена ракета и бомба, с тия условни сигнали запалва цялата верига. Бързо се увличат в стрелба тревожно разбудените войници, паниката и огънят стават неописуеми. Дори и артилерията почва да дава преграден огън. Това продължава по инерция повече от час. Напразно се мъчат началствата да преустановят стрелбата. Войниците са вече много преуморени в тази изтощителна позиция и нервите им са болни". 116

"В 1848 година австрийският генерал Гюлай, бивш комендант на Триест, трябвало да защищава тая крепост от възможни нападения на пиемонтския флот. Една нощ неговите хора взели луната, изгряваща над морето, за светлини на неприятелските кораби и открили силен огън по невинната лунна светлина". 66

6. Настроението на боеца се мени. Бойният афект се мени по сила и по качество. Има моменти в боя, които го отслабват, и моменти, които го усилват

в една ли друга посока. Към първите ще отнесем всички видове препятствия, които боецът среща и които трябва да преодолява. Тия препятствия го поставят на изпитание, което изнася борбата между страха и смелостта повече или по-малко в ясното съзнание, гдето решението може да падне на страната на инстинкта или на страната на дълга и съответно на това да определи поведението на боеца. Към моментите, от които зависи колебанието на настроението у боеца, ще отнесем и успеха или неуспеха в боя. Неуспехът действа както препятствията - отслабва смелостта и усилва страха в съдържанието на бойния афект, докато успехът влияе обратно - усилва смелостта и отслабва страха.

Също така влияе и състоянието на нервите. Здравите, още неразвредени нерви, които понасят по-леко ужасите на боя, са една опора на духа и една гаранция за неговата издръжливост; обратно, изтощените, "отънели" нерви престават да издържат изключителните преживявания. По тази причина първото поражение на духа съвпада с поражението на нервите.

Колебанията в бойния ефект на боеца са от особено значение. Те са резултат от оная борба, която става в душата на боеца. В моментите преди боя тази борба е изнесена, макар не напълно ясно, в будното съзнание, а в самия бой тя добива подсъзнателен характер. От това колебание зависят опасните моменти на поражението или героичните моменти на победата. В колебанието на настроението на боеца се колебае в същност изходът на боя.

Преди боя, борбата между инстинкта и дълга в душата на боеца е борба между живота и смъртта. Под влияние на инстинкта боецът е влюбен в живота - тъкмо сега той го най-вече цени, защото цената на живота расте според степента на вероятността да го загубим. Но ако инстинктът ни придумва за живота на личното, егоистично "Аз" - дългът ни зове към друг по-висш живот, живот, за другите. Смъртта за тоя живот не е смърт, а безсмъртие.

В самия бой тая борба между инстинкта и дълга е изместена от ясното съзнание. Ние сме сега в едно състояние на изтръпналост и напрежение

при което съзнанието ни се изпразва от всякакви мисли и чувства, то се откъсва дори от нашето "Аз" и в него остава ясно само едно - противникът.

7. Мисълта на боеца е потисната. Бойният афект - в зависимост от силата му - потиска по-нататък и мисленето на боеца. Неговото спокойно съобразяване и обсъждане силно отслабва, става почти невъзможно. По тази причина, действията на боеца са често не напълно целесъобразни, доколкото зависят все още от ясното съзнание. Напротив, навикът и подражанието добиват голямо значение.

При стесненото съзнание, под влияние на бойния афект не може да става и дума за нормални сравнения, различавания, още по-малко за обективни преценки и решения. Съобразяването е сведено до минимум. Ето защо боецът трябва да умее да работи с оръжието и да извършва разните движения под огъня автоматично, при почти пълно отсъствие на контролата на интелекта. Този е смисълът на обучението в казармата до механизиране и автоматизиране: в боя усвоеният механизъм работи изоставен на себе си. По същата причина е необходимо, щото малкият началник, например взводният командир, да бъде така упражнен в тактическите задачи, които има да решава във време на боя, че да може да действа, при създадените в боя положения, по възможност и без спокойното участие на мисълта.

Като се има предвид това парализиране на мисълта в боя, се налага, щото задачата на малкия началник, който участва със своята част в боя, да бъде по възможност ясна, недвусмислена, категорична и тъй заповядана, че да действа като внушение, което не оставя място за никакво колебание.

Поставената задача, фиксираната цел в стихията на боя се преследват в голяма степен, подсъзнателно, тъй както се движим към магазина, от който искаме да си купим нещо, без да мислим за тоя магазин или за пътя, който ни води към него. В боя волята се движи по най-къси пътища. В тоя начин на действие тя трябва да се приучва още при мирновременното обучение на войниците.

Най-сетне, пак с оглед на влиянието, което афектът на боя оказва върху обема на съзнанието и свободата на мисленето - разбираме защо големият началник трябва да бъде обикновено извън боя, при условия, които не влияят така потискащо върху съзнанието му. Само при тия условия той би могъл правилно да обсъжда, преценява, съобразява и решава. Иначе решенията му може да бъдат погрешни и скъпо заплатени. В самия бой, обаче, след като решението е взето и всичко е турено в действие, ако настъпи момент на колебание - появата на големия началник може да допринесе твърде много за изтръгването на победата.

8. Волята на боеца е завлечена. Тъкмо начинът, по който действа боецът в боя, показва колко погрешно е да се гледа на него като някакъв абстрактен човек извън ужаса на бойното поле и като на пионка върху шахматната дъска, а не жив човек, който се движи от физиологични и психични сили.

Първата особеност, която характеризира действията на боеца е импулсивността на тия действия. Тая импулсивност е в силата на бойния афект и - в зависимост от степента на тая сила - може да стане неудържима. Само при много силен афект тя се превръща - съгласно с биологичния закон на Макс Ферворн - в истинска парализа. В такива моменти боецът остава пасивен и безразличен срещу опасността, изпаднал сякаш в състояние на каталепсия (б.р., catalepsia - нервен припадък с пълна загуба на волеви движения) като ония насекоми, които от страх "умират" и постепенно, с отминаването на опасността, дохождат отново на себе си.

Импулсивността на действането настъпва - както афекта - изведнъж; тя има понякога експлозивен характер. По тази причина нейното овладяване и управляване е трудно. Особено трудно е потискането й след като се е напълно проявила. По тази причина стрелба в състояние на силна възбуда мъчно може да бъде прекратена. "Ето неприятелски войници режат телените мрежи. Аз се връщам бързо в блиндажа и в истерия и с прегракнал глас давам заповед да се изнесат картечниците. Ние откриваме стихиен огън, а под нас бомбардерите хвърлят бомби. До тях лъщят ножовете на пушките им. Те са готови за ръкопашен бой.

Много скоро и с малки усилия настъплението е парализирано, но въпреки това продължаваме да стреляме, защото сме възбудени".[116]

Втората особеност на действията на боеца в боя е тяхната идеомоторност. Тия действия са, както всички действия в афектно състояние, действия по впечатление и приличат, както на друго място обяснихме, на късото съединение - впечатлението отключва действието, без посредството на какво да е обмисляне или решаване. При напрежението на боеца в боя, при естествения му стремеж колкото се може по-бързо, с по-малко усилия и по-сигурно да постигне целта си и така да избегне убийствения огън на противника - идеомоторният характер на неговите действия се явява като едно благоприятно условие: тия действия не следват сложната психика на волевите прояви, а посягат по най-късия път към целта, която преследват.

Такъв идеомоторен характер имат преди всичко действията на боеца с оръжието. В боя боецът и оръжието са едно цяло. Оръжието е сега орган от тялото на боеца и съвършеното познаване и сигурно - до автоматизъм доведено - манипулиране с него не само увеличава увереността на боеца в собствените му сили, но и осигурява възможността му да се бори, въпреки изключителното състояние на съзнанието в боя. Но не само манипулирането с оръжието, а и всяка друга реакция на боеца в боя има идеомоторен характер и почива върху здраво установената и чрез упражнения дълбоко утвърдена асоциативна връзка между команда и изпълнение и между впечатление и съответно действие. При тая идеомоторна психика на боеца в боя, особено значение добива и неговата дисциплина, сиреч навикът му да се подчинява, да действа тъй, както е действал както му е било заповядано - съобразно с изработени по тоя път механизми. Навикът към подчинение създава у бойците не само една благоприятна за дисциплината им волева диспозиция - когато им предстои да изпълнят една заповед - но той създава и една извънредно ценна основа за регулиране на техните прояви и тогава, когато такава заповед липсва. Такъв е тъкмо случаят в боя.

Едно указание на идеомоторния характер на действията на боеца в боя са между другото и ония движения, които са били усвоени и полезно практикувани при обикновените условия на мирновременния живот, но които във време на война, при изключителните условия на боя, са съвсем безпредметни. Такова е например неволевото движение на боеца да закрие с ръка лицето или главата си, за да ги запази от куршум или шрапнел.

Друга особеност на действията на боеца в боя е тяхната подражателност. Тя се дължи на обстоятелството, че под влияние на бойния афект боецът изпада в хипноидно състояние, състояние на лека внушаемост, а тая внушаемост - при общата идеомоторна психика на боеца се превръща в една извънредно лека подражателност. Тая подражателност играе важна роля в боя. Тя е, обаче, оръжие с две остриета: както лесно храбрият може да повлече веригата напред, тъй лесно и малодушният може да я обърне в бягство. "...Тръбите пак засвириха за настъпление. Даде се заповед и на поддръжките да настъпят. Риза Бей беше пред линията и нашият майор до него. Частите ни бяха досега в пълен ред и стегнати. Ние настъпихме бегом; неприятелят се отдръпна назад и ние се доближихме на стотина крачки до редута. Но тук един страшен залп направи празнини в нашите редици. Движението ни взе да става бавно, почнахме да се спираме и да се колебаем. Отпърво един войник се полуобърна, после друг, после групи от по трима-четирима и най-после цялата колона отстъпи".[37]

Обикновено се подражава на движения; така се обяснява светкавичното предаване на паниката, при която обхванатите от страх войници реагират психомоторно, като викат, тичат, захвърлят вещи и пр. Така се обяснява и голямото значение, което добива в боя примерът на началника, когато престане да командва и започне да води подчинените си.

Най-сетне действията на боеца в боя имат и предимно масово-психичен характер. В стихията на боя масовата психика излиза на преден план. Боецът бива така грабнат от тя психика, че той нито съзнава действията си като лични, нито пък - при оная обстановка - би бил способен на такива лични действия. Той

прави това, което всички правят: бяга, заляга, става и отново бяга, прескача, вика - изобщо участва в едно общо дело, за което сам не решава и в което дори не е командван. Боецът в тоя момент е повече или по-малко изтърван от ръцете на началника и е носен от масата. Така е при щурм, при удар на нож, в паника и пр. Отделният индивид тогава потъва в масата, откъсва се от ръководството на личното си съзнание и се подчинява на внушенията на един масов инстинкт.

Това масово психично действие на боеца се различава съществено от индивидуално-психичното изолирано действие. В боя има моменти, когато единият или другият начин на действие излиза на преден план, или когато умишлено се прибягва до него. В съвременната война, при съвременния начин на укрепяване, изолираният вид действие или действие на малки групи добива все» значение. Наистина, при това действие няма оня устрем и екстаз, който е свойствен за масовото действие, но затова пък при него има повече лична смелост и храброст, която най-често се издига до истинска героичност.

Действието на боеца в боя, тъй както го характеризи-рахме дотук, не е неизменно; то се мени ведно с бойния опит на боеца и неговата бойна тренировка. Докато в началото то има инстинктивен характер, по-късно става афективно,а още по-късно добива спокойните черти на разсъдъчно действие. Дали действието на един боец с продължителен и богат боен опит ще мине и през трите степени или ще остане при някоя от тях - това ще зависи от множество обективни и субективни условия, но промяната, която при нормални условия ще настъпи в неговите действия, ще остане в тая посока.

XVI. ЩО Е ХРАБРОСТ?

Има една проява на боеца в боя, която стои в пълно противоречие с всички изложени дотук въздействия на бойния афект върху неговата психика и която е противоположна на страха - това е храбростта. В какво се състои тази проява?

Ако за участието в боя беше необходима една подготовка на съзнанието, при която неговият обем се стеснява, усетливостта отслабва, мисълта се потиска и волята - заличава; ако при това участие в боя боецът се привежда в едно хипноидно състояние, в което той престава да реагира на опасностите, тъй както реагира на тях будното съзнание; и ако, както видяхме, в боя всяко по-значително впечатление, което иде да пробуди съзнанието на боеца, да го извади от хипноидното му състояние - прави боеца боязлив в боя, поставя издръжливостта му на изпитание - тогава: храбър ще наречем оня боец, който при условията на боя остава с будно съзнание, със спокойна мисъл и суверенна воля; който съзнава опасностите, има отворени очи и критична мисъл за тях, и при все това не се колебае, а отива срещу тия опасности - и то не носен от масата, не като сомнамбул или като хипнотизиран, а като будна личност с твърдата воля и неотразимото решение да се срещне с противника и да му се наложи.

Това поведение на храбрия имаме на ум, когато говорим за морална сила. Едно съществено условие за моралната сила на храбрия са здравите нерви. Поради постоянните атаки от най-обикновени разрушителни впечатления нервите "отъняват". В каквато степен стане това, в такава степен отслабва и смелостта. Ето защо психичните ефекти - не само материалните разрушения - са от голямо значение във време на война: те поразяват нервите, а ведно с това и духа на войниците.

Самото обстоятелство, че смелостта у отделния боец и във войсковата част не е постоянна величина, а се мени - показва, че тя зависи от известни условия. Най-важното от тия условия е състоянието на нервите. Мнозина започват първите боеве с хладнокръвие и мъжество, а по-късно успяват да запазват спокойствие само след голямо напрежение на волята си. Първите поражения на смелостта съвпадат, както казахме, с първите поражения на нервите.

С тази зависимост на смелостта от състоянието на нервите си обясняваме защо при първия случай, при тъй нареченото "бойно кръщение" боецът е с едно странно самочувство, като да е изтрънал. Ужасът е около него, но ся-

каш някаква кора обвива нервите му и някаква броня покрива душата му. Истински непонослив и болезнено усетлив той става по-късно, когато, поради, непрестанно напрежение, нервите се изхабяват и станат впечатлителни за опасността. По-голяма част от летците не летят по-дълго от две години. Колкото повече лети, един летец, толкова по-рано престава. И колкото по-продължителни са били летенията, толкова по-продължителни са и паузите, които ги последват. Причината на това е, че летците стават наплашени. Не че те тепърва по-късно узнават опасността, а защото сега те реагират на нея много по-силно. Разбира се, има мнозина, които със страст продължават да летят, но те са изключения, които потвърждават правилото. В издръжливостта, повече, отколкото в смелостта се проявяват здравите нерви. Още по-късно честото участие в бой почва да влияе трениращо върху боеца - съгласно с принципа на приспособяването. Зависимостта между смелостта, храбростта и състоянието на нервите е един показалец за здравословния режим, изобщо хигиената и тренировката на нервите, която трябва да следва военния. Сега се разбира колко дълбок смисъл има изискването на военната етика - боецът да пази тялото си здраво: здраво тяло - здрав дух.

Друго условие, което повишава и поддържа смелостта, е масата, масовата психика на войсковата част. В масата отделният боец се чувства силен и смел със силата и смелостта на всички. Особено, когато масата е носена от силно чувство. Затова фанатизираните маси при обществени движения или в революционни времена са опасни. Религиозните и граждански войни са особено указателни в това отношение. Но ние употребяваме тук понятието "смелост" и "храброст" наред едно до друго, като че те са едно и също нещо. В същност между тях има значителна разлика. Мъчнотията да се установи тая разлика иде от там, че тия две добродетели са винаги тясно свързани. Храбростта предполага винаги смелост, но не винаги смелостта завършва с храброст. Смелостта е първото и необходимо качество на боеца; без нея няма войник, няма войска. Без смелост войникът е без дух, а войсковата част е фасада, парад. Смелостта е самонадеяност, вяра в собствените сили. Какво би бил войникът без тая вяра? Ако боецът е в посто-

янно съмнение, дали ще може да извърши едно или друго дело - той ще се решава мъчно да действа. Такъв е боецът, комуто липсва вяра. Нему винаги липсва и смелост.

Храбростта е преди всичко смелост, но това не е достатъчно. Зад тая смелост стои сега една голяма съвест. Тя не се пречупва, както смелостта, а и пред най-сигурната и неизбежна опасност издържа докрай; тъкмо пред такава опасност тя собствено започва. Храбростта не е физиологично мотивирана, а е проява на силен, непоклатим дух. Храбрият може да е физически слаб, може да е ранен дори - това не влияе на неговото храбро държане. Храбростта не е моментен или краткотраен порив; тя е спокойно и твърдо решение, готовност на жертва при всички обстоятелства. Храбростта е морална сила, която води на кръст или на смърт за една възвишена идея, за един върховен дълг. Тя е пълен господар на тялото, затова не се поддава на страха. Духът на храбрия е силен и свободен дух, който потиска гласа на инстинктите и действа въпреки тоя глас.

XVII. ПСИХОЛОГИЯ НА АТАКУВАЩИЯ И ОТБРАНЯВАЩИЯ БОЕЦ

В боя общата промяна, която става в съзнанието на атакуващия и отбраняващия боец, е в основата си една и съща. В какво се състои тази промяна - ние знаем вече: това е промяната, която става при всяко афектно състояние и която ние разгледахме - един път във връзка с общата характеристика на афектното състояние, и втори път - във връзка с влиянието на бойния афект върху съзнанието на боеца.

Независимо от тая обща промяна, обаче, могат да се посочат редица моменти, които отличават психиката на атакуващия от психиката на отбраняващия. Върху тия моменти ще спрем тук накратко.

1. Една основна разлика между психиката на атакуващия и отбраняващия се, че у първия доминира чувството на активност и че неговото съзнание е

монтирано върху нагласата "напред". Тая нагласа на съзнанието е "динамична". Тя съдържа един вътрешен устрем, деен у боеца еднакво - и съзнателно и подсъзнателно.

Отбраняващият е обхванат от едно чувство на угнетение, депресия. Неговото съзнание е в една нагласа на прикованост. Тая нагласа е "статична", тя съдържа мъката на един потиснат и задържан импулс за движение.

2. Вече от тая разлика се вижда, че докато от атакуващия се изисква по-голяма физическа издръжливост, от отбраняващия се изисква по-висок морал. "При отбраната пасивната издръжливост на нервите заменя активната издръжливост на мускулите при нападение".[71] Фактът, че атакуващият излиза на открито и че се понася срещу опасността с твърдо решение и упорита воля да я победи - издава у него сила и смелост, които внушават респект и страх у отбраняващия. Ако не успее, атакуващият може да повтори и потрети атаката си - това не само не го излага пред народа и пред света, но напротив - е едно доказателство за неговото твърдо решение да победи. Ако отбраняващият, обаче, отстъпи - - той манифестира пред света своята слабост. Затова позицията, гдето е, той го ангажира. Той трябва да прояви нисък морал, за да оправдае тяхното очакване.

3. Атакуващият е свободен в движенията си. Той има най-широка възможност за маневриране. Пространствено той е неограничен, хоризонтът му е просторен. Неговият поглед обгръща почти цялото бойно поле, гдето изгледите се менят непрестанно.

Отбраняващият е прикован на едно място. Неговите маневрени възможности са слаби. Пространствено той е ограничен, хоризонтът му е тесен и постоянен. Изгледите пред очите му са едни и същи - еднообразни и монотонни. Понякога това монотоние става убийствено за неговата психика.

4. Атакуващия е на открито; закритията, които той използва, са слаби, затова те упражняват върху него страшна притегателна сила. По тази причина той се движи при по-малка сигурност за живота си и мисълта за смъртта по-често го занимава.

[redacted]

Отбраняващият използва солидни закрития. Неговата сигурност е по-голяма и той мисли не толкова за смъртта, колкото за категоричността на моралната повеля - да не отстъпва от позицията. Остро чувстваната опасност за него иде от слабата му маневрена възможност.

5. Атакуващият е при условия, които не благоприятстват неговата психическа концентрация. Пространствената неограниченост и свободата на движенията - не прибират и не сгъстяват прекаяено самочувството му.

При отбраняващия, напротив, пространствената ограниченост, слабата маневрена възможност, еднообразието и монотонието в условията на живота - всичко това обръща погледа "навътре"; настроението се сгъстява и стига до напрежение, което силно изхабява нервите.

6. Атакуващият понася опасността активно, следователно по-природосъобразно и затова по-леко. Дори когато е още на далечно разстояние от противника и му е забранено да стреля - и тогава самото движение напред - прибягванията, заляганията и пр. - са един отдушник за тежкото му самочувство.

Отбраняващият понася опасността в много по-голяма степен пасивно, затова и по-тежко. Той трябва да издържи бездеен артилерийския огън на противника, който подготвя атаката, а и когато атаката започне - трябва да се въздържа за оня момент, когато противникът ще се приближи на разстояние, на което огънят на отбраната ще е най-убийствен.

Нашият войник по наши, а и по чужди наблюдения, е по-стихиен и по-издръжлив в атака, отколкото в отбрана. Много пъти съм чувал тая преценка на германски офицери през Световната война. Интересни признания в това отношение срещаме и в спомените на един наш артилерийски офицер:

- "Хеле даде Господ, че ни дигнаха. Получи се заповед да вървим към Цариброд - границата! Сякаш слънце изгря в душите ни, защото, правичката да си кажа, това стоене на едно място още от самото начало, тия укрепявания на позиции, планове за отбрана, хич не бяха по вкуса на Пижа. Нему му дай "две лебета" в торбата, па да нарами пушката и да се юрне напред, ако ще би и срещу пъ-

кала, само "да се свърши по-скоро, че да си върви дома". А туй да ти стои с месеци като французите при Аргонския лес или като италианците при Изонцо - няма го майсторът".[108]

- "Взе да става вече отегчително в окопите ... Ние българите, с нашия темперамент, не сме създадени за позиционна война - за дълго стоене на едно място, както германците. За нас дай напред, та да се свърши по-скоро и да се върнем назад, откъдето сме дошли. Дългото стоене на едно място ни отегчава. Пък ако при това останем и без работа, която убива времето и отвлича вниманието, непременно почваме да се разлагаме".[108]

Тая психика на нашия войник определя в голяма степен и отношението му към окопната работа във време на война. Той не гледа много сериозно на нея. В Балканската война копаеше с голяма неохота окопи - устремът му беше толкова голям и опитът му - изработените окопи да останат неизползвани - беше толкова чест, че той никога не си даваше зор да копае продължително и дълбоко. "Нашият войник ... той знае да копне два-триж с лопатката, и то на зор-заман, колкото да си скрие главата и толкоз. Та няма да годиняса я! Окопът му трябва колкото временно да го прикрие, докато изстреля десетина патрона и си поотпочине: после "едно ура" и "напред на нож" и толкова му е"[108]. Това отношение към окопната работа, характерно за нашия войник през Балканската война, се коригира значително през Световната война, когато тя се превърна в позиционна.

Впрочем, такова е отношението към окопната работа във всички войски, в които войниците са възпитавани предимно в нападателен дух и са подготвяни за подвижна война. Ето едно признание за германския войник: - "Когато Световната война стана позиционна - за германския войник беше трудно да се нагоди към нея. Наистина, и през подвижната война често трябваше да се копае, но само при крайна необходимост, и то не твърде с охота. И в тия случаи не се отиваше по-далеч от обикновените стрелкови дупки. Възпитаният към нападение немски войник мъчно свикваше на такава работа. Всеки чакаше да започне дру-

гарят му, плюеше тогава на ръце и често спираше при тоя символичен знак за действие, което ще започне ...

С преминаването на войната в позиционна, германският войник трябваше да стои с месеци пасивен в окопите. Тия окопи не може да бъдат какви да е. Те трябваше да се копаят дълбоко за правостоящи стрелци. Слабите закрития и скривалища, които по-рано бяха достатъчни да пазят само от дъжд - сега се правеха солидни, да издържат и най-тежка артилерийска стрелба. Копаеха се няколко реда окопи, ходове за съобщения, правеха се маскировки и всеки участък от позицията се превръщаше в укрепен пункт. Дървото се замени с желязо, пръстта с камък, камъкът с бетон. Позиционната война се превърна в крепостна. Всичко това струваше много труд и много напрежение на бойците". [10]

7. Масовата психика е дейна в по-голяма степен при атакуващия, отколкото при отбраняващия. Това се дължи, от една страна, на факта, че щурмуването става винаги в маси, докато отбраната става много често от отделни групи, а от друга страна на обстоятелството - че самото движение е заразително - то увлича бойците в маси и създава масовата психика.

Наистина, днешната война се стреми да разбие атакуващите маси в отделни по-малки групи и затворените вериги в редки редици, разчленени повече в дълбочина, но все пак съотношението между атакуващите и отбраняващите в това отношение остава каквото е били и по-рано.

В миналите войни отделният боец се сливаше с масата и биваше носен от нея, общото "Ура!", "Напред на нож!", музиката и пр. правеха това сливане пълно - до там, че отделният боец отиваше почти безсъзнателно срещу опасността. Индивидуализиращата тактика на съвременния бой се стреми да запази будно съзнанието на боеца и разчита на него. В това се състои и мъчната задача на днешния началник - да изтръгне отделния боец от хипнозата на масата и да го подготви за самостойно действие, тъй като в това самостойно действие е истинската смелост и храброст.

Малката група и рядката верига не дават възможност да се създаде силна масова психика. Те отслабват сигурността, която иде от присъствието на многобройни другари наоколо. В тоя смисъл те поставят отделния боец при по-тежки условия, изискват от него по-висок морал. Те облекчават това положение на боеца само дотолкова, доколкото разредяват впечатлението му от жертвите около него, които сега са по-малко.

Разбиването на атакуващите маси в по-малки групи се налага и от технизирането на войската. Това разбиване увеличава разстоянията тъй, че една рота, която иначе заема 250-260 крачки, сега се разтяга на 600 крачки. Това разтягане предполага голяма самостойност на групите и здрави връзки между тях; то отегчава извънредно много положението на нисшия команден състав. Тоя състав трябва да е не само по-интелигентен, но той трябва да притежава много висок морал. Всяко увеличение на разстоянието увеличава естествената склонност към сближаване и сдушаване пред опасността. Тъкмо на тоя случай се вижда най-добре как технизирането на войската не само не намалява значението на духовния фактор във войната, но обратно - предявява нови и много по-тежки изисквания на войнишкия морал.[43]

8. Атакуващият има, в сравнение с отбраняващия, едно голямо психологическо предимство - начинът, който поставя волята на противника в подчинено положение. Стара истина е, че в боя, който има почин, той владее мисълта и действията на своя противник. Неговата цел е винаги ясна и определена, докато противникът трябва да отгатва тая цел и съобразно с това да нагажда действията си.

В тясна връзка с тая разлика в положението на атакуващия и отбраняващия стои и друга една - спроти обстановката. За атакуващия, у когото е починът, е по-лесно да си изясни обстановката, тъй като той, в голяма степен, я сам създава. В съвсем друго положение е отбраняващият: той е изпуснал от ръце почина в боя, а ведно с това е загубил и свободата на действията си. Дори и когато съзнателно е минал към отбрана, той е обречен на пасивност; той трябва да сле-

ди тревожно противника, да отгатва неговите намерения и така да се подчинява на волята му.

9. Ефектът от огъня в боя е различен за атакуващия и отбраняващия. Атакуващият държи повече на силата на своя огън; тая сила увлича отделния боец ведно с масата и успокоява тревогата му. Не е важно дори дали тоя огън уврежда противника или е съвсем напразен. За отбраняващия ефектът от огъня е толкова по-голям, колкото по-голяма е неговата точност и убийственост.

Атакуващият не вижда целта, тя е най-често скрита. Затуй неговият огън е разсеян. Освен това само 50% от пушките на атакуващия стрелят, докато другите 50% през това време прибягват. Отбраняващият, напротив, вижда целта през всичкото време и неговият огън по тая цел е съсредоточен и унищожителен. Той стреля едновременно с всичките си пушки и това тъкмо увеличава жертвите на атакуващия.

По-друго е самочувствието на атакуващия и отбраняващия във връзка с артилерийския огън. Ефектът от тоя огън от страна на атакуващия е по-силен, тъй като неговата цел е определена и неподвижна. Артилерийският огън на отбраняващия, обратно, е по-неефикасен, тъй като неговата цел е определена и винаги подвижна. Поради по-голямата си действеност артилерийският огън на атакуващия допълва по-слабия пушечен огън на неговите вериги. Тази е една от причините, поради които артилерията добива много голямо материално и психологично значение за атакуващите бойци.

10. Влиянието на раните и смъртта върху самочувството на боеца е също различно. Атакуващият дава повече жертви понеже е на открито. Бидейки в движение, обаче, той оставя картините на ужасите от боя зад себе си, освен в случаите, когато настъпва след други, които преди него са минали по бойното поле и са оставили ранени и убити свои другари. Отбраняващият, обратно, запазен добре в заслоните и скривалищата - дава по-малко жертви, но той остава при картините на разрушението и следите на раните и смъртта.

Той трябва да има наистина железни нерви, за да не се поддаде на тяхното внушение и да запази духа си неразколебан.

11. Пред неприятелския окоп душевното състояние на атакуващия е изключително. Тук огънят на противника става извънредно силен; ефектът от него е голям. Боецът загубва другари вляво и дясно, но той върви грабнат от афекта на боя. Той не различава вече попаденията на неприятелската артилерия, тракането на картечниците - неприятелски и наши - шума от пушечния огън. Всичко се слива в едно, всичко изглежда, че потъва, и боецът има чувството, че и той потъва едно с него. Сигнал до телената мрежа, той прави инстинктивно това, на което е учен в мирно време, и все с подтика "Напред!". Той не вижда и не чува сякаш никого наоколо си и има чувството, като че е сам в света - така го фасцинира мисълта за противника, срещу когото отива. Тая мисъл така силно прибира вниманието му, че го психически изолира и усамотява. Минал отвъд мрежата, той налита на неприятелския окоп и - сякаш за да увери себе си, че е жив и за да покаже на другарите си - той вика и викът му е същинско изстъпление. И ако в неприятелския окоп е настъпила суматоха, ако противникът отстъпва - настроението на атакуващия боец бързо се променя. Той дохожда веднага на себе си и действията му от този момент стават ясно съзнавани. Той преследва с честа стрелба бягащия противник и ведно с другарите си приспособява бързо завзетия окоп за отбрана.

С приближаването на атакуващия настроението на отбраняващия се бързо мени. Неговото смущение расте, той хваща страха на атакуващия, чиято смелост поразява все повече неговата воля. В тоя посока расте неговото колебание, докато най-сетне упорството му се пречупи в малодушие. В редки случаи волята на отбраняващия издържа и среща атакуващия с удар на нож; тогава говорим за упорита отбрана и храбра защита. За тях се иска наистина много здрави нерви и много висок морал.

Най-сетне от атакуващия се иска да издържи и контраатаката на противника, ако той предприеме такава. Контраатаката показва, че прогонения противник не е съвсем демобилизиран и че неговата съпротивителна сила не е

изчерпана. Тази атака упражнява едно опасно внушение, на което победителят не бива да се поддава. Поддаде ли се - това ще бъде едно указание за неговата слабост. "Кучето, което се хвърля върху нас, ни изплашва; а ако побегнем - то ни преследва. Достатъчно е да се спрем и обърнем с лице към него и то почва да се забавя, да отстъпва, дори да бяга от нас. Във военната история могат да се намерят безброй примери, когато шепа храбреци са обръщали в бягство цели роти".[43] Което важи за животните, важи и за хората. Върху тая психология, така просто илюстрирана, почива същината на контраатаката.

И тъй, с оглед на всички посочени различия между психологията на атакуващия и отбраняващия може да се каже, че в тая психология предимствата са на страната на атакуващия, затова подвижният бой се смята за класическа форма на войната и затова днешната война, която отначало се мислеше, че ще бъде позиционна, се върна - въпреки всички особености на съвременното оръжие - към класическите форми на подвижната война.

XVIII. ДУХЪТ НА БОЙЦИТЕ СЛЕД БОЯ

А) СЛЕД УСПЕШЕН БОЙ. Влиянието на успешния бой върху духа на бойците е извънредно голямо. След напрежението - физическо и морално - в боя настъпва, като реакция, едно отпускане също тъй дълбоко, което засяга целокупното същество на боеца. Тази реакция е толкова по-силна, колкото по-голямо е било напрежението за овладяване на неприятелската позиция. Понякога, по нейно внушение, ние имаме чувството, като че с него се свършва изобщо войната. На това внушение се дължеше, може би, нашата погрешна практика във войните, които водихме, особено през Балканската война, да не преследваме стремително разбития противник,а да го оставяме спокойно да отстъпва, за да се организира на нова позиция, гдето наново да се срещнем с него. Понякога това отпускане след успешен бой се превръщаше в истинска разпуснатост и непредпазливост, която можеше да бъде скъпо заплатена при едно бързо окопитване и връщане на противника. "Настина, много нехаен народ сме ние българите. Щом избягаха ру-

мънците, и ние веднага се отпуснахме тъй - яваш-яваш. Тук ще спираме, там зяпаме, сеир си чиним. Никому сякаш не идваше наум да рече: А бе, какво сме се заклатили като на събор, я да излезем по-скоро напред, да видим какво става. Боят още не е свършен, пък и да е свършен - не трябваше ли стремително да ги гоним по петите, особено с артилерия, за да им дадем време да се опомнят, а ние ги оставихме почти свободни да се измъкнат. Ама това е дадено за германците. Ние не сме научени на много работи изведнъж. Ние си знаем едно по едно".[108]

Няма по-сладък момент в боя от момента, когато противникът напуска позицията си, изтикан от нашите бойци, които са я вече овладели. Един артиперист разправя: "В душите ни беше празник, въздухът ни се струваше изпълнен с ангели, които в най-чудни мелодии пееха химна на победата. Гърдите ни се разтваряха дълбоко и се чувствахме тъй бодри и леки, като че ли на раменете ни бяха израснали крила. Краката и шпорите впити в хълбоците на конете окрилявaха и тях. Напред! По-скоро да стигнем там, горе...".[108]

На самата неприятелска позиция боецът-победител изпитва особено чувство, сякаш е завладял не някакъв окоп или хълм, а цял свят. От смъртта, с която преди малко се е борил, той се връща тук отново към живот и сякаш наистина възкръсва. "Най-сетне - беше на смрачаване - стигнахме при могилата. Можеш да си представиш с какво вълнение стъпи кракът ми върху тази проклета кота 159, която повече от месец гледахме отдалече като някой свинск, който вдъхваше само страх. Ако пътят на победата води през някой населен пункт, вълнението става неудържимо! То напира да се излее в песен, в музика. Бойният марш звучи сега особено съкровено - в него бие пулсът на самия дух, гордостта и славата на подвига, безсмъртието на падналите и вярата на живите бойци. В този момент отново загърмя музиката. Туй вече накара да прелее чашата на моето вълнение. Улових за лакътя командира на 3-а дружина, подполковник П., с когото успоредно вървяхме начело на авангарда, исках да му кажа нещо, да дам израз на чувствата си в този момент - и останах с отворени уста. Гласът ми прегракна, пресече се още при първата дума, нещо ме стисна за гърлото, цялото ми тяло се раздруса от

нервно, истерично хълцане и сълзите ми рукнаха. Но и той не остана чужд на това вълнение, защото и в неговите очи блеснаха едри сълзи, които и нему пречеха да изговори повече от две-три свенливи думи. Спогледахме се само, позасмяхме се като виновати и се разбрахме".[108]

Влиянието на успешния бой върху психиката на бойците се вижда най-добре на душевното състояние на бойци, които са участвали в такъв бой и са били изтеглени непосредствено след това на почивка. Духът на такива бойци е особено повишен. Те са озарени от радост за изпълнен дълг и за засвидетелствана вярност към дадена клетва. Всичко това ги прави щастливи. Те говорят малко за преживяното -.то е в душите и в нервите на всички. Макар да са минали през големи мъки и теглила и да са понесли изключителни напрежения - дисциплината им не само не е разслабена, но напротив, е станала още по-съзнателна, защото са изпитали нейната необходимост и сила. Авторитетът на началниците е станал по-действителен - те са имали възможност да проявят в боевете своите добродетели като водачи и като пример на бойците, затова чувството на привързаност към тях е сега живо в сърцата на подчинените им.

Успешният бой поставя в нова светлина военната служба за съзнанието на бойците. Сега те разбират по-добре смисъла на много неща, които порано са ги дразнили или дори бунтували. Така бойният опит ги прави много по-съзнателни и примирени за всички мъки и лишения. Отношението на бойците към оръжието става много по-сериозно. Те почват да го чувстват не като мъртва вещ, а като част, като орган от собственото им тяло, без който орган те стават извеснъж на нищо.

Боят изобщо дава възможност на боеца да се провери; тепърва в успешния бой, обаче, той се ражда като завършен боец. Затова за добрия ход на войната и за крайната победа първите успехи са от извънредно голямо значение. Това значение иде вече от там, че първите успехи съвпадат с "бойното кръщение" на бойците. Не е все едно, разбира се, дали това бойно кръщение ще се свърже

със състояние на потиснатост и загуба на самовяра или обратно, ще се свърже с едно истинско сбъдване - превръщане на бойните мечти в действителност.

Б) СЛЕД НЕУСПЕШЕН БОЙ. След неуспешен бой духът на бойците е дълбоко потиснат. Силното напрежение на боя се сменя от една депресия, която засяга дълбоко самочувството на бойците. Тая смяна не променя само ентусиазма в загубения бой; тя се домогва да пречупи изобщо афекта на войната, въодушевлението, с което започва войната, и да сломи вярата в крайната победа. Вече депресията след първото загубено сражение действа подобно на разочарованието, което ни пробужда от една мечта и ни отнема една надежда.

Неуспешният бой е свързан винаги с едно по-голямо или по-малко отстъпление, безредие, разстройство в свързочни, снабдителни служби. Лишенията на бойците по тази причина са обикновено големи. Въпреки това, истинската тяхна мъка иде не от физическите им лишения, а от моралните страдания. "Отстъпихме още назад (отстъпление на германците при Марна). Аз се чувствах тъй зле, че не можех да говоря. Това не беше физическа умора, макар да бях много гладен. Мисълта че отстъпваме - до къде? - тази мисъл ме безпокоеше". 90

При отстъплението на 5 ноември при "Каракол нокта". "Даде се заповед да отстъпим зад Карасу. Заповедта се посрещна с необикновено облекчение, но и с дълбок душевен смут. Всички предчувствахме, че е станало нещо, което не е трябвало да стане, че вече победите ни ще бъдат нещо непостижимо, че турците ще добият по-голяма самонадеяност". 44

Има нещо зловещо в момента, когато боецът обръща гръб на противника. Той изтърва сякаш съдбата си от собствените си ръце и полита в някаква пропаст. Неговото бягство прилича на бягство на предател, който отваря границите на отечеството си и изменя на клетвата си. Тоя позор го морално измъчва и деградира като боец. В своите спомени от Световната война руският емигрант Попов разправя за една нощна атака, която не е могла да бъде проведена докрай, понеже, когато наближили неприятелските (германските) окопи, неговите войници залегнали и не се решили да го последват на удар с противника. Понеже

сам той бил излезнал напред - трябвало да се върне. Отначало пълзял като змия назад с лице, обърнато към неприятеля. Като изминал така 200 крачки за по-бързо решил да се обърне с гръб към противника. "Аз сторих това, изпитвайки едно особено неприятно чувство в момента на обръщането ми. Само ония, които са бивали в такова положение, биха могли да ме разберат, тъй като онова, което преживява човек в такъв случай не се поддава на описание".[86] Същият автор след първия несполучлив бой: "Трудно ми е да опиша онова чувство на покруса...Стори ми се, че немците са непобедими, че войната ще продължи без край и че нашият позор е неизлечим. Аз бях отчаян".[86] Друг боец при същите условия казва, че се чувствал "жалък" и "нещастен" и че презирал себе си.[112]

Неуспешният бой понижава морала на бойците и разстройва частите. И понеже внушението от неприятеля след такъв бой е силно, то създава се благоприятна почва за паника, която често съпътства неуспешния бой.

"...Всички бързат по-скоро да се оттеглят и, въпреки нарежданията на началниците да се строим и след това да тръгнем в пълен ред - никой не се подчини. Всеки бързаше минута по-скоро да се махне от това проклето лобно място. Всички вървяха така бързо, че почти бягаха, като че българският войник признава и цени дисциплината само когато му се заповяда да върви напред. Спъвахме се в тъмнината в трупове на убити и никой не обръщаше внимание на молбите на ранените да ги приберем".[44] "В П. ние не се спряхме, а продължихме по-нататък. Войниците бяха нервни и тая нервност се разрази неочаквано в паника. Ние се движехме в една гора, когато някой извика: "Кавалерия! Кавалерия!". В миг всички се впуснаха да бягат. Офицерите се опитаха да спрат бягащата маса, ала напразно. Техният вик "Стой!" беше своеобразно възприеман. Скоро всички започнаха да викат "Стой!" и продължаваха да бягат. Изведнъж отзад започнаха да се отдръпват и да дават път. Една от нашите батареи летеше в кариер. Тя прегази един войник, който по чудо се спаси...След това настъпи успокоение. Подир половин час полкът продължи движението си, като че нищо не беше се случило с него".[86]

Особено чувствително се отразява неуспешния бой върху дисциплината на бойците. Това се забелязва веднага на отношенията им към началниците. "Излизайки от гората, ние настигнахме нашите картечари, които с последни сили мъкнеха на гръб тежките картечници. Никой от войниците не искаше да им помогне. Аз и П. (офицери) взехме картечниците на рамо и ги понесохме. Колко дълго вървяхме така - не помня, но това помогна. Войниците се засрамиха и по ред, задъхвайки се от умора, понесоха картечниците на гръб". [86]

Няма съмнение, че войска с такъв понижен морал може да се смята за по-късо или по-дълго време извадена от строя. С нея не може да се предприеме сериозна бойна операция преди да е морално възстановена.

Тъй като отстъплението при неуспешния бой става в едно особено морално състояние, примесено и със страх от противника, то за да не се превърне в паника - то трябва да става с всички предпазни мерки и непременно спокойно и бавно, с колкото се може по-голямо самообладание. Бързото и неприкрито за бойците изтегляне на артилерията, например, упражнява в такъв случай пакостно влияние върху тях. Затова френският правилник предвижда такова изтегляне на артилерията само при обкръжаване или при липса на боеприпаси. Той забранява също устното предаване на заповедта за отстъпление не само защото такава заповед лесно може да бъде безотговорно пусната или при предаването изменена но и за да не се предизвика паника. Лоши последици може да има и бързото нервно отстъпление. За да се противопостави поне отчасти на пакостното въздействие на неуспешния бой върху психиката на бойците, трябва отстъплението да е така овладяно от началник, че той да може да минава дори в нападения. Това от една страна би затруднило настъплението на увлечения до непредпазливост противник, а от друга - би поддържало и пазило морала на собствените бойци.

XIX. ЧУВСТВОТО ЗА ПРОТИВНИКА

Интересно е, с оглед на психологията на боеца в боя, да се знае как

во е неговото отношение към противника. Защо боецът воюва - това винаги се знае, но как е възможно той да убива, щом не е разбойник, и с какво самочувство върши това - този въпрос засяга може би най-интимната и неизяснена страна от психиката на боеца в боя.

Не се касае за чувството на боеца в отделните моменти на боя, което се мени ведно с развитието на боя, а за онова основно и трайно чувство към противника, повече от морален характер, с което боецът тръгва на война и с което той влиза в борба с неприятеля. Обикновено се мисли, че това чувство е чувство на презрение, омраза, гняв и мъст, че то избухва още в дните на мобилизацията и продължава - с малки колебания - през всичкото време докато трае войната. В същност, ако направим анализа на въодушевлението, което обхваща народа с обявяването на войната, ще видим, че в него има повече тревога и напрежение пред една неизвестност и пред едно съдбоносно решение, отколкото някакво чувство за самия противник. Това чувство излиза на преден план по-късно, откак влезем в допир с неприятеля и започнем борба с него. Но и в тоя случай ние мисли повече за самата борба, за средствата и начините на воденето й и за целесъобразността на действията ни, отколкото да се заслепим от чувства към противника. Истинската сила на боеца - особено в продължителна война, свързана с много мъжки страдания - не е във въодушевлението или в омразата, а в студената кръв, в пълното самообладание и в твърдата воля, решена да победи.

Наистина, в афекта на боя и в близост с противника, когато обикновено не виждаме, може да се запали у боеца и чувство на презрение към неприятеля. Това чувство може да се запази до последния миг на живота, дори когато боецът ранен е в ръцете на противника. - "Един френски офицер стенеше в тревата. Поисках да видя какво му е, но той отказваше с движения. Въпреки това аз разкопчах куртката му. От дясната му слабина бликаше кръв като из чешма. Извадих един превързочен пакет от джоба си и го увих около тялото му. При това десният ми ръкав се накървави почти до лакътя - може би нямаше смисъл да го

превързвам след това кръвоизлияние. Един войник му поднесе матерка. Той я блъсна с ръка настрана. "Ти навярно мислиш, че искам да те отровя", каза войникът и му сложи матерката на устата. Офицерът жадно пи"[90].

Понякога в боя бойците биват обхванати от силно чувство на мъст срещу противника. Такъв е например случаят, когато атакуваният неприятел, след като до последен момент е стрелял и нанесъл големи загуби на бойците се предаде. Храбростта на такъв противник обикновено не се прощава. Той я винаги заплаща и то най-често на самото място. Гневът на боеца тогава е тъй силен, че, за да отмъсти, той е готов на всички жертви.

Някаква примитивна свирепост се пробужда в него, която в съзнанието му няма никаква задръжка. Въпреки тия случаи, в които боецът явно изпитва чувство на гняв и мъст към противника, това чувство не е доминиращо, още помалко постоянно, за него в боя. Напротив, в боя характерно за боеца е, както казахме, напрежението, моралната и физическа мобилизация за едно целесъобразно действане, което осигурява успеха. Пред самата опасност понякога боецът изпитва, наред с напрежението, също и любопитство, но не и гняв и мъст. Батарея на позиция забелязва надалеч неприятелска конница и се бои, че може да бъде атакувана. Тя иска помощ от съседна пехотна част, откъдето й изпращат една рота в разгънат строй с натъкнати ножове и напълнени пушки. До атака не се идва, конницата отминава. "Във всеки случай, пише началникът на артилерийското отделение, преживяхме интересни чувства. Да речеш страх - не е. Нямаше никаква опасност за нас: какво беше тоя ескадрон срещу две дружини, изпитана и калена пехота! Но това тревожно викане, очакване на конницата и после любопитството - да видим какво ще стане. Не зная дали не греша, но струва ми се, че туй състояние на нервите в този момент би могло да се изрази с настръхване и с подсъзнателно дейна готовност да убиваш, за да се защитиш"[108].

Понякога боецът гори от желание да действа срещу противника, но не от чувство за мъст, а заради изненадата, която може да му устрои, или зарад паниката, в която може да го хвърли. "След туй видяхме отляво от нас, пак долу,

една неприятелска колона - обоз някакъв - да се изтегля бързо по пътя за с. Л. Мнозина от войниците се явиха охотници да стигнат и пленят тая колона, обаче дружинният командир не позволи"[108].

Не са мотивирани, нито вършени с чувство на мъст и ония действия, при които противникът се вижда слабо или никак не се вижда. Мисълта за противника участва наистина в тия действия, но тя като че не буди у нас никакво лично чувство. Сякаш участваме в някакви маневри или сякаш стреляме по някакви безжизнени цели и всичкото ни внимание е насочено върху това - улучваме ли или не. Такъв характер имат най-вече действията на артилерията. "... Като артилерист ти просто си наблюдаваш спокойно "афекта" от стрелбата и се страшно ядосваш, когато някой снаряд отиде напразно - "не попадне", а се радваш, горд си и доволен, когато видиш, че е "добър". Никаква разлика от стрелбата по мишени, в които се упражняваме всяка година по маневрите"[108]. "Исках още веднъж да изпитам това удоволствие, тази детинска радост и самодоволство, да гледам как снарядите се пукат точно всред колоните на неприятеля и ги разпиляват. Че оставали след всяко "сполучливо попадение" простреми разкъсани трупове, разбира се, ти това не виждаш. Не виждаш и ужаса по обезумелите и пребледнели от страх лица. Ти си много далеч. Само в бинокъла виждаш, че снарядите "попадат в целта", и че противникът бяга"[108].

Това безразлично и спокойно отношение към противника се превръща понякога в истинска небрежност и разпуснатост. Някой ще нарече това "презрение" към противника и чувство за собствено превъзходство. Може това да е в някаква степен вярно, но вярно е също така, че отношението на безразличие и небрежност към противника не съдържа никакво чувство на мъст и гняв. Иначе след всяка победа нямаше да оставяме противника спокойно непреследван да отстъпва, както правехме през Балканската война. Завзета неприятелска позиция. Щом влезли в окопите, нашите войници тръгнали из тях по "лов". "Един мъкне дъски, други греди, трети влачи клони, зер трябва кошари да се правят - някои дори успели вече и огън да си накладат. А че имало сърби насреща - "маке па че

стрелят - оно нали се свърши тая работа" - не искат да знаят. Възмутена, види се, от това нахалство, една сръбска батарея им изпраща веднага няколко "зърна", които бърже им докарват акъла в главата"[108]. "При едно от тия тършувания из окопите за дърва нашите войници откриват четирима сръбски войници, сврени в един трап. Цели три дни, след отстъплението на своите, са стояли тия хора между нас незабелязани от никого и Бог знае каква пакост биха могли да сторят при дадените условия. Докарват благополучно един от тях, а останалите трима ... успели благополучно да избягат"[108]. След силен бой при с. К. настъпва затишие към 3 часа след пладне. "Възползвайки се от затишието, нашите войници наизлезли от окопите и на двадесетина крачки назад седнали по ската и се съблекли да се пощят. Но да беше ги видял после, когато затракаха пушките, с каква светкавична бързина, с каква ловкост на маймуни нахлузиха ризи и гащи и в две секунди се намериха в окопите и залегнаха с пушки в ръце. А когато се прекрати боят, какво мислиш че направиха? Излязоха отново отзад окопите и на същото закрито от погледите на противника място започнаха да се прескачат един-други, както при казармените упражнения по гимнастика"[180].

В много случаи боецът изпитва дори и <u>някакво рицарско чувство към своя противник</u>. Особено когато за това се има традиционни исторически или други психологически основания. Такова е било в много случаи <u>отношението на нашите войници към русите в Добруджа</u>. "Жалко, до болка жалко беше да гледаме с тръбата страшните опустошения, които произвеждаха снарядите между редовете им (на русите). Но какво да се прави? Ние изпълнявахме само нашия дълг, без никаква омраза. От едно наше поражение тук се решаваше съдбата не само на Букурещ. При едно нахлуване на руските маси тук и по-нататък в нашия тил нас ни заплашваше опасността да бъдем или разбити, или пленени, или да бъдем издавени в Дунава, както власите при Тутракан"[108]. "На следващия ден те (български и руски войник) бяха заровени в един и същи гроб. А на простия дървен кръст, забучен върху гроба, от двете страни на хоризонталното дръвце висяха една сива

руска гугла и една бозова българска фуражка, като живи слова, които говореха по-красноречиво от най-възторжения надпис"[108].

Чувството за противника е една променлива величина. То зависи твърде много от етапите, през които минава войната, от характера на боевете, от затишията, които ги последват, от успехите или неуспехите ни, от проявените жестокости към войници или мирно население и пр. Интересни наблюдения имахме възможност да правим в това отношение през Балканската и Междусъюзническата война. Така ние се бихме с турците, но това не повлия на отношението ни към турското население в България; с него ние си останахме както преди добри съседи и съжители. След светкавичната война, в която за по-малко от месец стигнахме до Чаталджа, настъпи примирие, което продължи цялата зима. През това време наши и турски офицери и войници се срещаха на граничната линия, наливаха си вода от една чешма, варяха си кафета и се увличаха в продължителни, често дори сантиментални разговори. Като че преди това не бяха смъртни врагове. Когато през пролетта действията започнаха отново - всички погледнахме на тях като на една работа, която бяхме прекъснали и която сега продължавахме. За чувство на гняв и мъст, обаче, едва ли можеше да става дума.

По-късно, в края на Междусъюзническата война, дойдоха на Калиманската позиция, за да попълнят полка ни, известен брой турци от България. Тия турци бяха посрещнати като братя, навсякъде се заговори на турски език и още същата вечер в разположението на полка се чуваха само турски маанета. Сякаш преди това не бяхме се били с турците и сякаш след като напуснахме Тракия те не настъпиха по петите ни. Никаква следа от някакво чувство на гняв или мъст към тях!

Съвсем друга промяна стана с чувството ни към гърците и сърбите. За тая промяна имаше специални условия. Касаеше се за една измама, която беше извикала дълбоко възмущение и силна омраза в душата на българския войник. С тия чувства той влезе във войната с дотогавашните си съюзници.

И така, онова, зарад което воюва, както и чувството с което воюва - няма нищо общо с омраза, гняв или мъст към противника. То стои много по-високо от тия чувства и е свързано, от една страна, със свещения дълг към отечество и народ, от друга страна - с личното чувство за чест и достойнство. Под влияние на тоя дълг и на това чувство, боецът в боя и когато убива си остава високо морална личност. Защото той преследва една върховна цел, за постигането на която убива, наистина, противника, но и сам е готов да даде живота си. При една анкета между германски войници на фронта през Световната война на въпроса - с какво чувство убиват противника - били получени покрай друго и следните отговори: - "Неприятелят е само пречка, която трябва да бъде премахната". "В ръкопашния бой боецът убива противника, за да отстрани една опасност от себе си тъй, както убиваме грабливото животно, което е застанало на пътя ни". "В боя боецът почти не мисли,че убива ... След боя аз никога не съм видял боец - дори религиозен - да бъде измъчван от съвестта си. Напротив, мисълта за защитата на собствения живот - играе голяма роля. Склонност към жестокост, кръвожадност и отмъстителност видяхме веднъж - при избиването прислугата на една руска батарея; тая прислуга беше стреляла до последния момент, след което вдигна ръце. Тържествуващ, един войник ни показа тогава кървавия си нож"[85].

За чувството, с което боецът убива, Шпита вярва да е намерил едно сполучливо решение. Според него "Героят, както е готов да даде живота си, така гледа на живота и на своя противник. Все едно дали другар или неприятел - животът му принадлежи изцяло на отечеството. Смъртта и убийството, очистени от егоистичния момент в тях, биват възвисени от свещената цел на войната"[104]. Наистина, боецът не е убивал по-рано и затуй отначало изпитва едно странно чувство. Но само отначало, по-късно убийството става навик и вече не стъписва боеца. Един френски войник разказва: "Онова, на което мислех, че никога не ще мога да свикна, беше ножът към който изпитвах неопределимо отвращение. Мисълта - да се нахвърлям срещу един човек и да забия нож в тялото му - за това, собствено, без какви да е красиви думи, се касае всъщност - беше противна на характера

ми. И когато за пръв път трябваше да участвам в ръкопашен бой, аз не посмях да си послужа с ножа, а обърнах приклада. По-късно вече не обръщах внимание - човек свиква на всичко"[85]. След първия бой при Плевен, "Аз се учудих колко закоравял бях станал само след няколко часово кръвопролитие. И Жан чувстваше същото. Но ужасът на положението ме обзе по-късно, когато правехме проверка и когато трябваше да зачеркна няколко имена на войници, които заранта, при четенето на списъка, се бяха обади здрави и читави. След втората схватка и това чувство изчезна"[37].

XX. ПАНИКА

След всичко казано досега за страха и за психиката на боеца в боя, ние можем да се спрем и разгледаме най-лошото и най-страшното влияние във време на война - паниката. Преди да преминем към подробна характеристика на тая проява - нека я установим най-напред като преживяване. Хубав пример за тая цел представя паниката на втора бригада от четвърта дивизия (8-и 31-и полк) при с. Оризари - през Междусъюзническата война, в която сам съм участвал.

След продължителен отстъпателен бой бригадата нощува в с.Кочане и близките села и рано през нощта продължи отстъплението си към Калиманските височини. Сутринта, още в зори, бригадата се устрои в походна колона по шосето Щип - Царево село. Току що отмина с. Оризари, колоната беше настигната от един обозен войник на кон, пуснат в пълен кариер. Разкопчан, без фуражка, бледен и изплашен, той викаше, минавайки успоредно с колоната: "Бягайте, сръбска кавалерия!". Колоната бързо се пръскаше от двете страни на шосето. Войници захвърляха раници, шанцов инструмент и разни вещи; обози, които се движеха ведно с колоната, се разстроиха; коне се подплашиха и затънаха в оризищата край шосето; багаж, казани - се разпиляха, настъпи пълно безредие. Паниката трая само няколко минути, но те бяха достатъчни да разстроят напълно

бригадата. Разбира се "сръбската кавалерия" беше само в главата на изплашения войник.

Както се вижда от тоя пример - паниката е проява на колективен страх, обхванал една по-голяма или по-малка войскова част, който превръща тая част от организирана маса в тълпа. Колективният страх избухва като афект, който обхваща съзнанието и го привежда в крайно объркано състояние, прие което то престава да действа целесъобразно.

Тъй като страхът - индивидуален или колективен - е реакция на инстинкта за самозапазване, то някои автори определят - много сполучливо - паниката като проява на внезапно събудения инстинкт за самозапазване (генерал Торшю) или като неконтролиран от съзнанието, следователно инстинктен рефлекс за самозапазване, проявен от по-голям или по-малък колектив и то често без какво да е съответствие с външните условия (Бехтерев). Паниката - във всички случаи - е депресивен афект, който избухва под влияние на някакво неопределено впечатление и бързо, като непосредна психична зараза, се предава на цялата маса.

Не може, следователно, да се нарече паника разбърканото отстъпление на една част, която е изчерпила силите си в кратък или продължителен бой с противника и накрай бяга пред него. Това отстъпление има известна разумна и понятна основа. Такава разумна основа, обаче, паниката няма. Дори и тогава, когато бягането пред противника добие характер на суматоха - то все още не е паника. Загубването на смелостта и пречупването на волята тогава са едно продължително състояние; ясно осъзнато и напълно мотивирано, то няма панически характер. Паниката трае обикновено кратко време и протича непроизволно, след което войсковата част се връща бързо към самообладание.

Поради афектния характер на колективния страх, проявен в паниката, протичането на последната напомня досущ особеностите на афектното състояние у отделния индивид: както това състояние, и паниката настъпва изведнъж, обхваща целокупното колективно съзнание и също тъй бързо минава. В паническо състояние масата е с крайно стеснено съзнание, което опира сякаш о голите инс-

тинкти; тя е с понижена усетливост, поради което като че не вижда и не чува; тя е с потисната мисъл, загубила е ума и дума, поради което става безразсъдна и несъобразителна; най-сетне в действията си тя е непроизволна и импулсивна до неудържимост.

Макар да е масова проява, паниката все пак започва обикновено от отделни бойци, след което бързо се предава и разпространява. Войници с по-слаби нерви, вече обхванати от страх, жертва на някаква илюзия или фалшива преценка, стават извор на психическа зараза. Тези войници реагират на опасността психомоторно: едни бягат, други викат, захвърлят раници и пушки и добиват във всичко израза на ужас.. За ония, които са близо около тях, това са достатъчно убедителни знаци за предстояща неотразима опасност и преди да узнаят в какво се състои тази опасност - те стават жертва на психичната зараза и на непроизволното идеомоторно подражание. Колкото по-голяма е войсковата част и повече хора се увличат в тази психомоторна реакция, толкова повече внушението е посилно и подражанието е по-автоматично. Тая психомоторна реакция е, както казахме, непроизволна - след паниката увлеченият в нея боец не знае и не може да каже, защо собствено се е страхувал, и защо е бягал. Освен това психомоторната реакция е напълно сляпа и безразсъдна. В нашата паника при с. Оризари много войници, вместо да бягат по високия бряг отляво на шосето - нагазваха и затъваха из оризищата вдясно, към Брегалница, гдето можеха да бъдат готова плячка за противника, ако такъв наистина се беше явил.

Предаването на психичната зараза и психомоторната реакция обикновено изпреварва узнаването на причината и само затруднява това узнаване. Впечатлението от маската на страха върху лицето на околните извиква това чувство у боеца, което след това се изявява направо във външни движения. Някои автори смятат, че предаването на паниката във войската става по-лесно и по-бързо, отколкото в тълпата на улицата поради дисциплината, тясното другарство, общите привички и еднаквите действия. Може би трябва да се прибавят още: еднакви-

ят навик към подчинение и особено - постоянно тревожната обстановка във време на война.

Основната промяна, която става във войсковата част, отдала се на паника, е превръщането ѝ от организирана в неорганизирана маса. Следователно за паническото състояние на една войскова част е характерно внезапното ѝ излизане из афекта на войната, разкъсването на всички връзки, създадени по пътя на обучението ѝ възпитанието ѝ, унищожаването на всички сцепителни сили, които поддържат дисциплината и морала ѝ. Войсковата част като колектив се автомизира (б.р., от гр. autos - сам, miseo -мразя, misos - ненавист, отвращение), разпада се на отделни хора, всеки от които е под влияние на инстинкта за самозапазване, и под влияние на този инстинкт действа без да мисли.

Причината, която отключва паниката, е винаги една близка, изненадно настъпила опасност. Тази опасност, обаче, може да е действителна, а може да е и недействителна, въображаема. Много често паниката бива предизвикана от илюзивно възприятие: някакво неясно зрително или слухово впечатление бива неправилно изтълкувано и определя по-нататък действието. Имало е случаи, когато дори бълнуването на един неспокоен в съня си войник е причинявало паника в лагера на войсковата част. И в ония случаи, в които паниката зависи от действителната опасност, причината, която я поражда, е не истинската величина на тая опасност, а въображаемата ѝ величина, сиреч внушението, което упражнява върху бойците.

Но ако причината за паниката може да бъде и недействителна опасност, тогава трябва да приемем, че решаващи за нея ще са не външните - обективни, а вътрешните - субективни условия на войсковата част и преди всичко нейното психично състояние. И наистина, на паника се поддават по-лесно:

- Войски, които водят отстъпателен бой; те са обикновено силно разстроени и, което е по-важно, са под влияние на едно по-силно или по-слабо поражение чувство. Дисциплината у тях е значително разклатена и моралът - понижен;

- Войски, които са набързо обучени, недостатъчно дисциплинирани, нетренирани в боеве - набързо и поради крайна необходимост вкарани в бой;

- Войски, които при неблагоприятни условия - нощем, в мъгла, в пресечена местност, без достатъчна ориентировка за противника - се вкарат в действия, които се развиват благоприятно за противника;

- Войски, загубили голям процент от командния си персонал или загубили вяра в началниците си;

- Войски, които очакват напрегнато опасност в определена посока (открит фланг или тил). Това очакване благоприятства преиначаването и илюзивното възприемане;

Други условия, които улесняват настъпването на паника, са:

- Нощните действия. В тъмното бойците се чувстват изолирани. Обстановката става за тях по-тревожна, пълна с изненади, които ги дебнат. Това усилва тяхното напрежение и готовността им да реагират непроизволно при настъпила - действителна или въображаема - опасност.

- Началото на боя, все едно дали настъпателен или отбранителен. Тогава опасността обикновено се преувеличава във въображението на бойците. При днешното въоръжение това преувеличаване ще бъде още по-голямо.

- По-голямата впечатлителност и по-горещия темперамент. При бойните условия те държат въображението живо и напрегнато. По тази причина младите войници по-лесно се поддават на паника.

- Появата на ново, неизпитано още оръжие. Това оръжие действа както неизвестността и изненадата.

- Продължителната неизвестност относно положението и противника. Затова обозни и тилови части се поддават по-често на паника.

- Участието на коне в състава на войсковата част. Нервният характер на това животно, неговия темперамент, бързите му движения - улесняват поддаването на паника.

Трудно и невъзможно е да се посочат конкретно всички условия и причини за паника. Тъкмо това прави паниката страшна и налага особена бдителност и предупредителност у началниците за избягването ѝ.

Поменатите по-горе условия са най-често комбинирани с обикновените условия на фронта, които също благоприятстват понякога настъпването на паника: голямото изтощение от продължителни и мъчителни походи; преумората от усилена работа; изтощения поради недостатъчна храна; продължително безсъние и пр. При тези условия нервите на войниците отслабват и стават неиздръжливи. Нито отечествената идея, нито чувството за чест, нито усилията на волята са вече достатъчно дейни в тяхното съзнание, като съпротивителни сили срещу внушения отвън.

Всички тия условия, особено напрегнатото очакване на опасността, правят съзнанието лесно внушаемо. При това състояние и най-незначителния повод може да породи паника.

Не всички бойци се поддават еднакво на паника. По-неустойчиви са по-впечатлителните и емоционално по-лесно избухливите - особено бойци, които наскоро преди войната са прекарали някаква тежка болест, която е поразила нервите им.

Младите и неопитни бойци се поддават по-лесно на паника от по-старите и опитни бойци, прекарали дълго на фронта и участвали в няколко сражения.

Също и народите не са еднакви в това отношение. Южните, темпераментните и с по-гореща кръв народи са по-впечатлителни и по-емоционални в реакциите си, по-импулсивни и по-бързи - те се поддават на паника много по-лесно, отколкото северните народи, които са хладнокръвни, спокойни и бавни в движенията си.

По-примитивните народи се поддават по-лесно на паника от по-културните. Настина, паниката е проява на внезапно събуден инстинкт за самозапазване, който е еднакво деен както у примитивния, така и културния народ, но все

пак у последния има повече задръжки, които трябва да се преодолеят, за да се дойде до паническа реакция, отколкото у първия.

Слабо подготвената, недостатъчно обучена и още недисциплинирана войска се поддава по-лесно на паника. Психическата надстройка над инстинкта тук е слаба, задръжките за неволната и спонтанна реакция на инстинкта почти липсват, затова паническата проява се развива без каква да е съпротива.

Не бива, обаче, да се мисли, че паниката не може да се яви и в най-дисциплинирана, с висок морал, добре запазена и дори победоносна войскова част. Напротив, военната история е пълна с такива паники. Вовийте пресмята, че за един период от 24 години (1792-1815), най-славния период от военната история на Франция, който обхваща Наполеоновото време, дисциплинираната и калена в боеве френска войска, наброява повече от 300 паники.

Особено податливи на паника са кавалерийските, артилерийските и обозните части, в състава на които конят играе голяма роля. Ако човекът, обхванат от ужас, загубва разсъдъка си, колко повече става това у животните, у които разсъдъкът е заместен от инстинкта. Освен това, нервността, силата и бързината на коня правят последиците от тия паники много тежки.

Интересно е самочувството у бойците, преживели паника. Поради приликата в поведението на човека и животното в състояние на паника, последната се смята за една недостойна за бойците проява. Онова, което изравнява човека с животното при паника, е инстинктът и липсата у човека на всяка задръжка от страна на разума и на съзнанието изобщо.

Боецът, който е бил увлечен в паника, е като че участвал в едно поражение. Той е под ударите на едно чувство на унижение, изобличаващо мъжеството му, войнишкия му морал и войнишката му чест, сякаш е деградиран и сякаш е уронено човешкото му достойнство. Докато през всичкото време на фронта и в боевете той се бори със страха си, потиска го и не му дава възможност да се прояви - сега изведнъж се оставя да бъде завлечен от него и това става пред очите на всички. Което важи за отделния боец, важи и за цялата войскова част. По тази

причина паниките най-често са били премълчавани и укривани от войските, като срамни прояви, които уронват тяхната част.

Ние ще приведем тук няколко примера за паники, за да се види, как те възникват, какви могат да бъдат причините, на които се дължат, поводите, които ги отключват, както и последиците - материални и духовни - които оставят след себе си.

А) На 11.X.1806 г. в армията на Хоенлое при Йена настъпва паника. Армията била събрана в и около тоя град. Привечер по пътя за Ваймар, в която посока били главните сили на армията, се явил един ездач, който минавал през артилерийските части и викал: "Назад! Назад!". Може би той е искал да очисти пътя за други цели. Това обаче, било достатъчно, за да започне едно лудо бягане на артилерията през града, гдето настъпила страшна суматоха. Народ и войска излезли вън от квартирите и всички вярвали, че противникът е вече съвсем близо до града. Уплахата се разпространила мълниеносно по течението на р. Сала, така че една част от багажа и обозите едва ли не остават у противника. Едва след като се установило от офицерски патрул, че Йена и околността чисти от всякакъв противник, настъпва бавно успокоение в града и становете на войските.

Б) На 18.VI.1852 г., на другия ден след боя при Солферино, един транспорт от пленени австрийци се движи от Брешия през Кавриана за Кастилионе; селяните го вземат за австрийска войска. Тази погрешна преценка се разпространява бързо пред транспорта за Кастилионе и се приема без всякакво съмнение. Веднага се затварят къщите, правят се барикади, жителите се скриват в зимниците и по таваните и се изгарят приготвените за посрещане на победоносните френски и италиански войски трикольори. Пристигналите от Брешия и за там предназначени продоволствени и санитарни обози се разбягват в панически страх. Навсякъде хаосът расте: обърнати коли, изпуснати коне, разпилени продукти. Обозните прерязват каиши и, възседнали на конете, се спускат в бяг, увличайки всичко след себе си. Напразно ранените се молят да ги вземат и тях. Те бивали изоставяни от обозните и е трябвало пеш да следват бягащите.

В) В 1866 г. една, дори победоносна, пруска войскова част е изпаднала в паника при Швайншедел, предизвикана от вика: "Кавалерията иде!". Оказало се, че причината за това бил един австрийски патрул.

Г) Вечерта след боя при Домокос (17.V.1897 г.) вече по тъмно турските конници отвеждали конете си на водопой недалеч от бригадата на Нури Паша, храбрата "Маузерова" бригада, разположена твърде близо до неприятелската линия. Шумът на конете породил в бригадата илюзия за пробив на гръцка конница в турските позиции. Току-що прекратеният бой бил още в нервите на изморените войници. От друга страна, все още не било получено никакво съобщение за изхода от боя на една обходна колона, която имала да реши сражението. Всичко това създава условия за една паника, която, обаче, минала бързо, без да има някакви лоши последици.

Д) Паниката, която обхваща френските войски пред боя при Валми (1793 г.), е довела до катастрофалния резултат 10 000 французи да бягат пред 1 500 смели австрийци и да бъдат бити от тях.

Е) На 24.VI.1866 г. в боя при Кустоци две австрийски конни бригади атакуват рано сутринта италианските линии и принуждават италианците да отстъпят в паническо бягство (две пехотни дивизии и една артилерийска бригада) при Вилафранка. Трябвало да дойде още една пехотна бригада тук, макар тя да била нужна за участъка при Монтекроче. Тази паника, особено в обозните части, принудила Мармората да отстъпи преди време участъка.

Ж) След тежък бой, в който дава големи жертви, бригадата на Гривичин от 10-и австрийски корпус - след като последният изнася победа над първия пруски корпус при Трантенау (27.VII.1866 г.) - бива изтеглена късно вечерта на стан. В продължение на повече от 12 часа усилен поход и бой бригадата е лишена от продоволствие и почивка. Поради лоши условия на боя, без кавалерия и артилерия, тя бива принудена на следния ден, да се намеси отново като странична колона в корпуса, който минавал в отстъпление.

Походът се извършва по още неочистеното бойно поле, което предлага на бойците най-потресаващи картини от предния ден. След това навлизат в една трудна местност, в която се движат с часове. Гъст прах и ужасна горещина усилват напрежението до краен предел. Мъчителна жажда и все по-голяма умора. Към тия физически страдания се прибавя и потиснатото душевно състояние поради отстъплението. Колкото повече се приближава бригадата до обекта на похода си и, съобразно с положението, се приближава до противника, токова по-мъчително чувства тя липсата на конница. Връзката й с корпуса, както и разузнаването й към противника стават несигурни. При така нарасналото и сгъстено тягостно чувство на неизвестност и несигурност, се явява мисълта и за липсата на артилерия. Тая мисъл става все по-мъчителна.

Без да подозират, че неприятелски части между това се били промъкнали между бригадата и главната колона и че тази последната се отдалечила в западна посока, бригадата в това състояние на психическа депресия и физическо изтощение - се натъква на противника при Родерсдорф. Въпреки всичко, обаче, тя се развива и води три часа бой с успех.

Но изведнъж, неочаквано, десният фланг на бригадата, гдето е полкът на Анроли, най-зле пострадалият в боя от предния ден, бива обстрелван, докато всъщност се очаква чрез тоя полк да се влезе във връзка със собствените войски от главната посока. Светкавично изплува мисълта: "Ние сме откъснати от корпуса!". Светкавично, ведно с това, пада духът и на храбрата бригада - не поради материални загуби и от огъня на противника, а поради парализиращото психическо влияние на породения афект. Настъпва паника. Пълно разстройство. Като слепи започват да се обстрелват взаимно отделни части от бригадата. Смущението се предава бързо към левия фланг, който фактически е далеч от огъня на противника. Бригадният командир пада убит, а ведно с него изчезва последната задръжка за разколебаната дисциплина. Страхът и инстинктът за самозапазване вземат връх. Напразно офицерите заставали срещу отстъпващите. Заповеди, указания, дори употребата на оръжие -всичко се оказва безсилно. В общо бягство се

разлагат и последните оцелели тук и там части: тия части се превръщат в тълпи от хора, които стават лесно жертва на усилено преследващия противник. Загубите на тая бригада в убити, ранени, пленени и изчезнали възлизали на 65% от състава й.

З) Н-ската стрелкова сибирска дивизия, след двудневни походи и боеве, се движеше през една гора от с.Б. Из храсталаците встрани от пътя се раздаде пушечен гърмеж, на който от колоната веднага беше отговорено с друг. Тогава ездачите от двуколките отрязаха ремъците и се понесоха в бяг. Раздадоха се викове: "Германска кавалерия!". Колоната откри огън във всички страни. Някой поставил от страх газовата си маска. Виждайки го, друг извиква: "Задушливи газове!" и всички започнаха да слагат маските си. Въпреки отчаяните усилия на началниците да спрат паниката, дивизията се успокои едва след 15 минути. Последиците бяха - около 70 войника и 10 коня ранени.

И) Интересна е паниката, станала в Свищов-Зимница след загубения от русите бой на 18 юли година 1877 г. при Плевен.

Удивително е, казва кореспондентът, който описва тая паника, с каква бързина се разпространяват между българското население новините и съобщенията относно нашите и турските операции. Сякаш българите ги подушват с някакво особено чувство. Така беше и на 19 юли.

Когато сутринта дойде (в Търново) телеграмата на барон Криденер, почти никой не е подозирал, че вчера е имало при Плевен нов бой, и още по-малко, че в тоя бой ние сме били отново бити... Никой не се съмняваше, че Осман Паша ще бъде разбит и че ние ще бъдем в Плевен...Никой не знаеше каква телеграма е получена от барон Криденер и затова никой не обърна внимание на лицата на строевите офицери и на някои близки до главната квартира, които бяха станали изведнъж твърде сериозни и загрижени. Първата вест за "втория Плевен" беше донесена в бивака ни от търновски българи, на които отначало никой не вярваше; българите, обаче, настойчиво уверяваха, че сведенията им са сигурни и че

при Плевен нашето положение не е добро. Към 4 часа вече целият град знаеше новината и се тревожеше.

Впрочем тревогата на търновските жители беше понятна; впечатлението от турските зверства в Ловеч на 15 юли, след отстъплението на руските войски от този град, беше още прясно в паметта им; те знаеха за тях от бегълците, които пълнеха Търново и които бяха свидетели на клането.

При това състояние на духовете на 20 юли става следната паника в Свищов-Зимница. Тоя ден, при установяването на главната квартира на сегашното й място (Чаушка махала) някои жители на с.Бурунлу бяха страшно много изплашени; имало слух, че турците стигнали Свищов, минали Дунава и били вече в Зимница. Разбира се, всичко това се смяташе за голяма глупост, тъй като, ако би имало нещо подобно, то би било известно преди всичко на главната квартира. Това обяснение успокои жителите на Бурунлу; чудно беше, обаче, откъде идваха тия тревожни слухове.

Два дена по-късно се разбра, че тия слухове имали свое основание. На 19 юли в Свищов, а после в Зимница се случило следното:

По обед една група наши ранени минавали през Свищов след Плевенския бой. Тая група се движела в безредие и някои от ранените разправяли на срещнатите по пътя лица за несполучливата ни атака, за отстъплението на барон Криденер и княз Шаховски, за понесените от нас големи жертви и че при движението за Свищов нашите ранени били атакувани от турска конница, която откъснала и пленила част от тях, а останалите преследвала по петите. Проникването им в Свищов трябва да се очаква всеки момент. Неколцина казаци при интендантските обози се разбягали и продължили да разпространяват и, разбира се да преувеличават тия лъжливи слухове. Мълвата растяла всяка минута и всички тия разкази правели в края на краищата силно впечатление на жителите и на нашите обози. Из града се понесли зловещите викове на българите: "Турците идат!". Някакъв пиян казак върху неоседлан кон, препускайки стремглаво и размахвайки сабя, стигнал до моста и викал "Турците в града!". Тоя казак бил спрян едва в

Зимница, гдето бил арестуван от военния комендант. Виждайки тоя конник и неколцината българи, които тичали след него със същите викове, интендантските обози, които били минали моста и чакали на брега, се изплашили и се спуснали отново към моста. Тук почнали да се трупат и жителите на Свищов, долните чинове от обозите и българските опълченци, добитък, коне, всевъзможни коли и пр. Всичко това се нахвърлило върху моста и натискът бил толкова стремителен, че през първите няколко минути нищо не било в състояние да възпре бягащите. Ония, които успявали да попаднат с колата си на моста, минавали по него в най-силен бяг. Минавали тълпи свищовски жители, войници, жени, деца, някои на коне, други на магарета или пеш - всички бързали към румънския бряг. Някои се спущали в лодките на пристанището и така преплували в Зимница. Имало и няколко нещастни случаи на удавяне. Също от моста била паднала една жена с детето си, но била спасена от понтониерите.

Към обед паниката се пренесла и в Зимница. Там се разправяло, че турците влезли в Свищов, завзели моста и идели в Зимница, превозвайки на четири парахода войските си на другия бряг. В тоя момент наистина две големи групи пленници от Никопол и Търново се съединили в една обща колона в Свищов и се приближавали към моста. Друга група пленници, пристигнали по-рано в Зимница, била докарана там на пазара за покупки. Под влияние на паническите викове и суматохата по моста те били взети за охранението на турските войски, пръснато уж из пазара и отдало се на грабеж. Тогава жителите на Зимница хукнали да бягат извън града...Военни и частни обози на дълги кервани се отправяли по разни пътища назад. Те разпространявали паниката по-нататък. Не останали незасегнати и болниците в Зимница. Много болни и ранени, които що-годе са били в състояние да се движат - напущали и, въпреки съветите на лекарите, тръгвали кой както може...Местните началници вземали всички мерки за прекратяването на паниката. Употребени били за тая цел и всички войски, с които се е разполагало. Едва към 4 часа след пладне населението се успокоило напълно и войските се завърнали с песни по становете си.

Мнозина, казва по-нататък кореспондентът, наричат паниката в Свищов-Зимница траги-комичен епизод и укоряват нашите тилови учреждения, както и свищовските жители, загдето побързали да бягат. Но паниката е не само понятна, но и напълно логична и законна проява при обстоятелствата, които бяха налице:

1. Град Свищов е за нас в тази война най-важно упорно място на десния бряг на Дунава; през него минават за отвъддунавската ни армия всички жизнени сили: резерви, запаси, продоволствие и пр. и въпреки това, този град не е с нищо защитен.

2. Целият гарнизон на Свищов във време на паниката се състоеше от пет роти българи - млади войници, току-що формирани, необучени, не умеещи още да си служат с оръжието; единствената руска рота беше разпределена като кадър в тия пет български роти.

3. Мостът при Никопол още не е построен, така че единствената връзка на действащата войска с нейната отвъддунавска база беше мостът между Свищов и Зимница. За защита на тоя мост бяха оставени само две роти от Воронежкия полк.

При тия условия лесно можеше да се помисли, че турците, възползвани от своята победа, ще се хвърлят с конницата си да пресекат тая връзка на нашата войска в Свищов".[60]

К) Паники се наблюдават и у животните. В много случаи цели стада домашни животни, в състояние на паника, са се удавяли, падали са в пропасти и пр. Във френско-пруската война се явила такава паника между конете на германския лейбгвардейски полк (на 30.VIII.1871 г). Друга такава паника става в Петроград. Гвардейският кюрасирски полк на императора бил в състав 900 коня на стан. Конете от един ескадрон се подплашили и се спуснали в бяг. Те били последвани от конете на друг ескадрон и т.н. докато в една минута всичките 900 коня били увлечени в бяг. Някои от тия коне били заловени на 120 мили във Финландия.

От приведените примери, както и от характеристиката на паниката, се вижда колко внезапно започва тя, колко бързо се разпространява, колко нецелесъобразни и малко контролирани са действията на увлечените в нея бойци и най-сетне - колко тежки са моралните и материалните й последици. Зарад тия последици тя се смята за най-нещастна проява във време на война и затуй съвсем естествени са грижите и усилията на началниците за нейното предотвратяване.

Борбата с паниката е трудна. Опитът е показал, че избухналата паника, докато се развива, мъчно може да бъде спряна. Като рефлексна проява на инстинкта за самозапазване, тя протича сякаш покрай и независимо от съзнанието на бойците,затова има в нея нещо принудително, което - както рефлекса - мъчно може да бъде овладяно от съзнанието. По тази причина борбата с паниката трябва да има повече предохранителен и предупредителен характер. Усилията в тая борба трябва да бъдат насочени да не допущат избухването на паника, а не да я потискат или спират, откак тя е настъпила. Към средствата на тая предупредителна борба могат да се отнесат:

1. Добрият подбор на началниците - офицери и подофицери и добрата тяхна подготовка. Те трябва да познават психологията на паниката, субективните условия, които благоприятстват настъпването й, както и поводите за избухването й.

2. Бойците трябва да имат пълна вяра в началниците си. Тая вяра е главната опора на тяхната сигурност и при най-тревожната обстановка.

3. Началниците трябва да избягват да поставят частите си при условия, за които знаят отнапред, че благоприятстват настъпването на паниката - например изтощението от продължителни походи, безсъние, глад, изненади и пр.

4. Началниците, както и подчинените, трябва във всяко време да бъдат добре ориентирани за положението и за възможните - действителни или въображаеми - опасности, които при това положение биха могли да предизвикат паника.

5. При тревожна обстановка, когато бойците - и субективно и обективно - са поставени при условия, които могат да породят паника - те трябва да бъдат специално предупреждавани за това, като им се изтъкват тежките и опасни морални и материални последици от паниката. Особено трябва да се подчертава влиянието на въображаемата опасност.

6. Винаги, и особено при тревожна бойна обстановка, да се поддържа сигурна разузнавателна и охранителна служба, за да се направят изненадите невъзможни. Стражевата охрана трябва да се заема винаги на светло - в тъмно поставената охрана сама е в неизвестност и несигурност. В това състояние тя лесно може да предизвика паника - достатъчно е за това едно илюзивно зрително или слухово възприятие или едно неправилно изтълкувано впечатление.

7. При нощни движения трябва да се пази най-строг ред. Особено след бой, когато бойците са в нервно състояние, още неспокойни, и когато вниманието им е фиксирано изцяло в мисъл за противника. Тогава най-незначителна причина може да стане повод за паника.

8. При отстъпление артилерията не трябва да напуска позицията си в бърз алюр. Изобщо, тогава всяко по-бързо движение на артилерийска или обозна част наред с бойците - прави последните нервни и нетърпеливи. Така те са почти в готовност да се увлекат в паника.

9. Ранените трябва да се отнасят веднага и то не по същия път, по който се движат войските. Състоянието на ранените, техните стенания, оплакванията им и паническите им провиквания - смущават бойците и създават у тях настроение, което благоприятства паническите прояви.

10. Обозите трябва да бъдат в здрави ръце. В тях трябва да се поддържа строг ред и здрава дисциплина, защото те са обикновено далеч от фронта и в по-голяма или по-малка неизвестност за положението. В трудни моменти неспокойствието в тях е особено голямо. Те стават извор на тревожни слухове или преувеличават слуховете, които идат от другаде, и така често предизвикват паники пред недействителни опасности.

11. Спирането на паниката в първите моменти на избухването ѝ или през времето, докато става разпространяването ѝ, е почти невъзможно. На всеки случай то не може да стане с команди и заповеди, тъй като те предполагат достатъчно съзнание и присъствие на самообладание у ония, които ще ги изпълняват, а тъкмо това липсва тогава на бойците.

На заповеди и команди те почват да се поддават едва когато паниката е прекипяла, когато в движения и бяг настъпи умора и поради това настъпи едно забавяне и задържане.

Преди тоя момент - най-благоприятен за намесата на началника - усилията за спирането на избухналата паника трябва да вземат също психомоторен характер. Запазилият самообладание началник трябва да се втурне, като че отвън, в общия поток, изненадно и колкото се може по-ефектно да поведе тълпата към желано, предварително фиксирано място, от където после ще упражни върху нея по-нататъшно влияние. За това влияние той ще бъде подпомогнат от създадената вече масова психика, която се поддава лесно на внушения и лесно се пречупва. Много е важно в такъв случай началникът да има силен глас и твърда воля; от тях иде едно почти неограничено внушение, на което и Клаузевиц отдава голямо значение.

Какви са изгледите за паниката в бъдещите войни? Ще бъде ли тя в тях по-често явление, отколкото е била в миналото? Някога войните се водеха с големи маси, масовата психика играеше тогава голяма роля, а тя благоприятстваше разпространяването на паниките. Днес тия маси воюват разбити в по-малки, добре въоръжени и още по-добре организирани части, тъй че масовата сугестия е значително отслабена. Но затуй пък и днес, както някога, войната става подвижна, а подвижната война дава повече паники, отколкото позиционната; разузнаването и охраняването при нея е по-трудно, неизвестността - по-голяма, обстановката - по-променлива и, следователно, изненадата по-възможна. Друго обстоятелство, което предвещава по-чести паники в бъдещите войни, е новото въоръжение. То е по-скрито, по-подвижно, по-бързо и с по-големи маневрени възможнос-

ти, следователно неговите действия са свързани с по-големи и по-чести изненади. Това оръжие владее еднакво фронта и тила, то ще разшири обсега на паниката в дълбочина и ще преувеличи тревогата от взаимодействието между фронта и тила. Всичко това ще направи навярно паниката по-често явление в бъдещите войни.

XXI. ОБЩИ УСЛОВИЯ НА ЖИВОТА НА ФРОНТА И ВЛИЯНИЕТО ИМ ВЪРХУ ПСИХИКАТА НА БОЕЦА

Освен изключителните условия на боя, чието влияние върху самочувството на боеца преди всичко ни интересува, голямо е значението и на общите условия, при които протича животът на боеца на фронта. Тези условия влияят продължително и незабелязано върху боеца и определят неговата психика. Войната е продължителна, а дните в които се водят боеве са, сравнително малко, следователно, от общите условия на живота на фронта зависи предимно дисциплината, моралът и издръжливостта на войските и всичко, което осигурява победата. Ако е вярно, че войната е естественото и пряко състояние на боеца и че всичко друго е само подготовка към това състояние, тогава най-доброто средство да се пренесем в това състояние и чрез него да разберем душата на боеца е запознаването ни с тия общи условия на живота на фронта.

Ние ще се спрем последователно и накратко върху най-важните от тях:

1. РАБОТА. Войната е преди всичко непрекъсната и трескава работа. Тя налага основно преустройство на живота, който тече сега по нови пътища. Докато в мирно време той е в долините, сега е изместен предимно в планините. Трябва да се строят нови шосета, нормални и теснолинейни железни пътища, въздушни линии, мостове и пр.; трябва да се копаят окопи, скривалища; да се устройват паркове, зеленчукови градини; да се оре, сее, жъне, коси; да се събаря и

гради - с една дума, трябва да се устройват и нагаждат материалните условия на новия живот и неговите изисквания.

Условията, при които се извършва тази работа, съвсем не си приличат на мирновременните. Всичко трябва да се строи бързо, често пъти нощем или в студ, в дъжд, с материали, каквито се намерят под ръка, със случайни инструменти, изобщо с импровизирани средства. Понякога такива средства са войнишкия нож или дори голите ръце.

Работниците са също не всеки път специалисти - войникът е универсален работник. Индивидуалните различия в социално положение, професия и пр. са заличени. Целесъобразно би било, разбира се, ако за всеки вид работа може да се използва подходяща работна ръка, но, тъй като такава липсва, тя бива заменена с всяка друга - войникът сега всичко знае, всичко може.

Работата не свършва откак се прави всичко необходимо за обзавеждането на частта. При подвижната война най-често бързата и мъчителна работа се оставя неизползвана: позиции, които цяла нощ са били работени, сутринта се напускат, оказват се безпредметни - противникът се е отдалечил и ние трябва да го преследваме. При позиционната война веднъж изработеното се постоянно усъвършенства и подобрява с оглед на придобития боен опит и с оглед на новите технически средства.

Всеки сезон иде със своите мъчнотии, тъй като извършваната работа обикновено трябва да се съобразява не с времето, а с изискванията на войната. Тези изисквания са категорични и неотразими; те следват своя вътрешна логика, не търпят отлагане и често налагат през зимата да се върши това, което в мирно време се върши лете, и обратно.

При тези условия на фронта много често и най-обикновената работа се превръща в тежко, едва поносимо бреме. Особено тежка става работата тук при суровите климатични условия, неблагоприятните месни и почвени условия. Непрестанни дъждове са превърнали полските пътища в дълбоки реки от кал, в които добитъкът затъва до корема и движението на всякакви коли е невъзможно.